

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

**ETNİK VE DİNİ KİMLİKLERLE ETKİLEŞİM İÇİNDE SINIF KİMLİĞİ VE
SINIF BİLİNCİ: SAKARYA'DA TEMİZLİK İŞÇİLERİ ÖRNEĞİ**

Burçe ORHAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2013

ETNİK VE DİNİ KİMLİKLERLE ETKİLEŞİM İÇİNDE SINIF KİMLİĞİ VE SINIF
BİLİNCİ: SAKARYA'DA TEMİZLİK İŞÇİLERİ ÖRNEĞİ

Burçe ORHAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2013

KABUL VE ONAY

Burçe ORHAN tarafından hazırlanan “Etnik ve Dini Kimliklerle Etkileşim İçinde Sınıf Kimliği ve Bilinci; Sakarya’da Temizlik İşçileri Örneği” başlıklı bu çalışma, 12 Eylül 2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof.Dr.Suna BAŞAK (Başkan)

Doç.Dr.Abdulkerim SÖNMEZ (Danışman)

Prof.Dr.Nilay ÇABUK KAYA

Doç.Dr.Aslıhan ÖĞÜN BOYACIOĞLU

Dr.Ayça GELGEÇ BAKACAK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr.Yusuf ÇELİK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun ..3.. yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

12.09.2013

_____

Burçe ORHAN

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkışı sürecinde maddî ya da manevî, bana her türlü destek vermiş tüm kişilere teşekkür etmeyi boynumun borcu bilirim. İlk olarak, çalışma boyunca zamanını benden esirgemeyerek, tüm bilgisini ve fikirlerini bana fazlasıyla sunan ve bu çalışmanın gerçekleşmesini sağlayan perspektifi kazandıran; çalışmanın her aşamasında bana müsamaha ile yaklaşarak, manevî desteğini ve hem bana hem de çalışmama verdiği değeri her zaman hissettiren tez danışmanım ve saygıdeğer hocam Doç. Dr. Abdülkerim Sönmez'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Araştırmanın 'özne'leri olarak, bu çalışmanın var olmasını sağlayan ve araştırmaya en büyük katkıyı sağlayan Sakarya Üniversitesi'nde çalışan tüm temizlik işçilerine teşekkür ederim.

Maddî ve manevî her türlü desteğini esirgemeyen ve zor anlarımda beni teşvik eden, başta kardeşim Gülçe Orhan olmak üzere, annem ve babama teşekkürler ederim.

Araştırma görevlisi olarak çalıştığım Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde, çalışmam boyunca bana her türlü desteği sağlayan öncelikle bölüm başkanımız Prof. Dr. Sami Şener'e, tüm diğer hocalarıma ve asistan arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

Burçe Orhan

Ankara, 2013

ÖZET

ORHAN, Burçe. *Etnik ve Dini Kimliklerle Etkileşim İçinde Sınıf Kimliği ve Bilinci: Sakarya'da Temizlik İşçileri Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Bu çalışmanın temel amacı, son dönemde 'sınıf' kavramı üzerine olan gündeme gelen bireyin sınıf kimliği ve toplumsal kimlikleri arasındaki etkileşimi ortaya çıkarmak ve anlamaya çalışmaktır. Bu amaçla; çalışmada, taşeron işçilerin sınıf konumlarından doğan bilinci ve sınıf kimliği ile diğer toplumsal kimlikler arasındaki ilişkiler incelenmeye çalışılmaktadır. Çalışma, inşacı bir bakış açısına sahip olan ampirik bir araştırmadır. Araştırmanın ampirik verilerini 92 işçi ile yapılan mülakatlardan derlenen veriler oluşturmaktadır. Araştırma sonucunda, işçilerin sınıf kimliği ile toplumsal kimlikleri arasında bulunan ilişkilerin toplumsal bağlama göre şekillendiği ve bu bağlama göre belirli kimliklerin ön plana çıktığı gözlenmiştir. İşçilerin sahip olduğu sınıf bilincinin ise, kendisini üretim ilişkilerinden kaynaklanan bir bilinç biçimi olarak değil, statü farklılıklarından kaynaklanan bir bilinç biçimi olarak göstermiştir.

Anahtar Sözcükler: işçi sınıfı, sınıf bilinci, sınıf kimliği, toplumsal kimlik, kültür

ABSTRACT

ORHAN, Burçe. *The Class Identity and Consciousness Interacted with Ethnic and Religious Identities: Case of Cleanup Workers in Sakarya*. Master Thesis, Ankara, 2013

The main purpose of this study is to disclose and understand the interaction between individuals' social and class identities which have been come into the question by the recent discussions about the concept of "social classes". For this purpose, this study tries to examine the interactions between subcontracted workers' class consciousness and their class identities which root in their class belongings and workers' other social identities. This study is an ampric study that has constructivist paradigm. Ampric data of the study consist of interviews done with 92 subcontracted workers. At the end of the study, one can say that the relations between class identities and other social identities may be shaped by the social context. Moreover, one can say that specific identities may gain importance and stand out according to the social context, too. In addition, reader can easily recognize that the workers' class consciousness is a form of consciousness based on the differences in their social status contrary to production process.

Key words: working class, class consciousness, class identity, social identity, culture

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM : ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE ARAŞTIRMA EVRENİNİN BAZI SOSYO-DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ.....	6
1.1. Araştırmanın Yöntemi.....	6
1.2. Araştırma Evrenini Oluşturan Bireylerin Bazı Sosyo-Demografik Özellikleri	9
1.2.1 Bireylerin Yaş, Cinsiyet, Medeni Hal ve Hane Halkı Büyüklükleri.....	9
1.2.2 Bireylerin Eğitim Durumları.....	10
1.2.3 Bireylerin Etnik Kökenleri/ Memleketleri.....	10
2.BÖLÜM : SINIF, KÜLTÜR VE KİMLİK	12
2.1. Sınıf.....	12
2.2. Kültürel Dönemeç.....	22

2.3. Kimliğin Yükselişi.....	31
3. BÖLÜM: İŞÇİ SINIFI KİMLİĞİNİ OLUŞTURAN TEMEL UNSURLAR VE BUNLARIN BİRBİRLERİYLE İLİŞKİLERİ	42
3.1. Sınıf Kimliği ve Diğer Toplumsal Kimlikler Arasındaki İlişkiler.....	47
3.2 Sendikalaşmada Toplumsal Kimliğin Önemi	52
4. BÖLÜM: SINIF BİLİNCİ VE ÖRGÜTLENME.....	55
4.1 Sınıf Bilinci.....	55
4.2 Örgütlenme ve Dayanışma.....	61
4.3 Siyasi Eğilimler.....	65
TARTIŞMA VE SONUÇ.....	68
KAYNAKÇA.....	71
EK 1. Mülâkat Cetveli.....	77

KISALTMALAR DİZİNİ

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

KPSS: Kamu Personeli Seçme Sınavı

PKK: Partiya Karkerên Kurdistan (Kürdistan İşçi Partisi)

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: Kendileriyle Mülakat Yapılan Bireylerin Hane Halkı Büyüklükleri....	39
Tablo 2: Kendileriyle Mülakat Yapılan Bireylerin Öğrenim Durumu.....	40
Tablo 3: Kendileriyle Mülakat yapılan Bireylerin Etnik kökenleri.....	41

GİRİŞ

Bu araştırma, Karl Marx ile başlayan ve günümüzde süregiden ‘sınıf’ kavramı ve kavram hakkındaki kuramsal ihtilaflar üzerinden gelişen bir tartışmanın ürünüdür. Tartışmanın sınıfın belirleyiciliğinden sınıfın ölümüne vardiıldığı bu süreçte; işçilerin sınıf konumlarından doğan bilinci ve sınıf kimliği ile kültürü¹ ve diğer toplumsal kimlikleri arasındaki ilişkiler tartışılmıştır. Bu tartışma, Sakarya’da temizlik işçilerinden derlenen verilere dayanmaktadır.

Bu araştırma; ilk olarak sınıf bilinci ve kültürünün ya da sınıf kimliğinin gelişimini anlamak için bir araç olarak sınıf yapılarının sadece objektif ölçütlere göre kurgulandığı ve buna dayandırıldığı yapısalcı çalışmalar ile son dönemde siyasi alanda ‘demokrasi’ söylemiyle ön plana çıkan diğer toplumsal kimliklerin, varlığından ve ön plana çıkmasından hareketle sınıfın olmadığını ya da öldüğünü varsayan çalışmalara bir karşı duruş sergilemektedir. Bu alanda yapılan tartışmalar esas olarak, artık sınıf tabanlı hareketlerin bitmiş olduğu temel savı çerçevesinde şekillenmektedir ve bu tartışmalar üç düzeyde yapılmaktadır: (1) günümüz toplumlarının sınıf yapısının değiştiği, bu nedenle eski sınıf yapısının yerini ‘yeni orta sınıflar’ın aldığı; (2) bu değişimle bağlantılı olarak sınıf ve sınıf kimliğine dayanan ‘eski sosyal hareketler’in yerini günümüzde kültürel kimliklere dayanan çeşitlenmiş sosyal hareketlerin aldığı, yani ‘yeni sosyal hareketlerin’ aldığı; (3) kültürel kimlikler üzerinden yükselen bu toplumsal hareketler aracılığıyla demokrasinin yükseleceği ve geliştirileceğidir (Coşkun ve Erbaş 2007: 6).

Bu bakış açısının bir ürünü olarak; son dönemde artan “ Türkiye’de sınıf yoktur”, “Türkiye’de sınıf bilinci yoktur” gibi söylemlere artan oranda rastlamak mümkündür. Eğer aranan işçi tipi, yeni bir toplum tipinin hayalini kuran, sınıf konumu ve kimliği üzerinden örgütlenen ve eylem gerçekleştiren bir işçi tipi ise; bu işçi tipi günümüzde dünyanın hiçbir yerinde bulunmamaktadır (Coşkun 2013: 18). Türkiye’de ‘proleterleşmiş’ bir işçi sınıfının olmadığı belki doğru olmakla birlikte, işçilerde sınıf

¹ Birinci bölümde de açıklanacağı gibi, bu çalışma boyunca ‘işçi sınıfı kültürü’ ifadesi kullanıldığında; “sanatsal üretim gibi bireysel yaratımları içermekten ziyade, kendisini sosyal ilişkilerde gösteren işçi sınıfının ortak kanaatleri sonucu oluşan kolektif anlamlandırmalar, yaratımlar, yönelimler” (Williams 1983: 237) anlaşılmalıdır.

bilincinin olmadığını söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla temel Marksist kavramlar ve argümanlar üzerinden yükselen bir sınıf bilincinin yerine, bu çalışmada, işçilerde sınıf bilincinin hangi kavramlar üzerinde tezahür ettiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Diğer yandan; işçi sınıfı bilinci ve kimliğinin, işçilerin nesnel-sınıfsal konumları tarafından belirlendiği ve şekillendirildiği savunusu yapan yapısalcılar ise sınıf mevcudiyeti içindeki 'birey' olarak işçiyi ve bireyin toplumsal ve kültürel kimliğiyle dönüştürücü gücünü göz ardı etmektedirler.

Bu iki bakış açısı mevcut durumu açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Çalışmada işçilerin diğer toplumsal kimlikler ve kültür ile sınıf kimliklerinin üzerini örttüğünü değil, sınıf kimliğiyle ilişkisi ve sınıf kimliğini nasıl etkilediği gösterilmeye çalışılacaktır. Çalışma yapısalcı bakış açısını reddetmemekle beraber eksik bulmaktadır. Bu amaçla çalışmada taşeron şirket işçileri ile çalışılacaktır. İşçi sınıfı yapısındaki bu farklılığın işçilerin sınıf bilincine olan etkisi de gösterilmek istenmektedir.

Türkiye'de ekonomik alanda 1980'den sonraki gelişmeler, dünya ekonomisiyle bütünleşme ve devletin yeniden yapılanması anlamında bir taraftan dışa açık bir ekonomik politikanın uygulanması diğer taraftan da ekonomiye devlet müdahalesinin giderek azalmasıyla karakterize olmuştur. Türkiye'de 1980 sonrası benimsenen sermaye birikim stratejisi, her ne kadar yalın olarak post-fordist ya da esnek birikim stratejisi olarak nitelenemese de, 1980'li yılların sonlarına doğru iki önemli gelişmenin esnek birikim stratejisinin uygulanmasına geçişi hızlandırdığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, yukarıda bahsedilen 1989 yılında başlayan bahar eylemleri ve bu eylemleri takip eden 1990-91 grevleri, ikincisi ise 1994 yılında yaşanan ekonomik krizdir. Bahsedilen grevlerin emek hareketinin yeniden ivme kazanmasını ve büyümesini sağlamasının engellenmesi, esnek birikim stratejisinin çalışma alanlarının bütününde uygulanmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla 1990'ların ortalarından itibaren krize yanıt olarak post-fordist sermaye birikimi stratejisinin giderek yoğunlaşması, Jessop'un belirttiği gibi üç önemli değişimi, yani *esnek birikim rejimi* çerçevesinde kamu hizmetlerinin özel sektör eliyle yapılması girişimini, *düzenleme biçimi* çerçevesinde düzenleyici devletin gelişmesini ve *emek süreci* çerçevesinde emek sürecinin parçalanmasını beraberinde getirmiş olduğu söylenebilir (Jessop 1994: 257-260).

Esnekleştirme uygulamaları “ekonomik kriz ve rekabet” karşısında işsizlik sorununu çözücü bir formül olarak pazarlanmaya çalışılmıştır. Esnekliğin rekabet gücünü, rekabet gücünün de istihdamı arttıracacağı sürekli vurgulanmıştır. Esnek çalışma türlerinin özellikle Avrupa ülkelerinde istihdam artışının sağlanmasında başrolü oynadığı belirtilerek, Türkiye’de de aynı yolun izlenmesinin gerekliliği ve iş kanununun esneklik olanaklarını geliştirmesi gerektiği vurgulanmıştır (Coşkun 2013: 66). 1990’lardan sonra Türkiye’de özelleştirmeye daha fazla vurgu yapılmasının anlamı burada yatmaktadır. Özelleştirme, taşeronlaşma, emek piyasalarının esnekleştirilmesi, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gibi politikalar yavaşlayan sermaye birikiminin bir biçimde önünü açma zorunluluğunun sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Taşeronlaşma, yani üretimin belli aşamalarının işletme dışındaki başka şirketlere başka işçiler çalıştırılarak yaptırılması ya da ihtiyaca göre gerekli görülen zamanlarda ek işçi çalıştırılması olarak şekillenmektedir. Fason üretim, parça-başı işçilik (ev eksenli çalışma), yan sanayi ve taşeronluk sistemi esnek üretimin vazgeçilmez unsurlarıdır. Kapitalist üretim biçiminde yaşanan krize karşı bu üretim biçimlerinin işlerlik kazanması emeğin yoğunlaşmasını ve daha fazla sömürülmesini beraberinde getirmiştir (Öngen 1994: 36).

Esnekliğin emek piyasasına yansımaları çalışanların üç temel gruba bölünmesine neden olmuştur: (1) Tam gün çalışan, iş güvencesi ve ücretleri görece yüksek, kolay uyum sağlayabilmesi beklenen, yeni teknolojilerle donanmış, merkez firmalarda istihdam edilen işçiler; (2) tam gün çalışmakla birlikte birinci gruptakilere göre daha kolay bulunur niteliklere sahip olan, çoğunlukla rutin işlerde çalışan işçilerden oluşan, işten atılma oranının yüksek olduğu işçiler ve (3) yarı-zamanlı, geçici, sabit süreli sözleşme kapsamında, esnek uzmanlık modelinde genellikle taşeron firmalarda ya da evde parça başı iş üzerinden çalışan işçilerden oluşan iş güvencesinin düşük olduğu ya da hiç olmadığı işçi grubu. Bu parçalanma sonucu; birinci gruptaki işçilerin sahip görüldüğü tüm ayrıcalıklar ikinci ve özellikle de üçüncü gruptaki işçilerin maruz kaldığı yoğun sömürü ile sağlanabilmektedir (Ansal 1996: 17). Dolayısıyla özellikle 1990’lardan sonra Türkiye’de sendikasızlaşma ve düşük asgari ücretle çoğunlukla enformel sektörde çalışma emek piyasasının temel görünümü olmaya başlamıştır.

Bu bağlamda araştırmanın temel problemi; 1980 sonrası post-endüstriyel dönemde çeşitli toplumsal kimlikler üzerinden başlayan ‘yeni sosyal hareketler’in sosyal bilimcileri, eski sosyal hareket olarak adlandırılan sınıf hareketinin bittiğine ilişkin yanılgıya düşürmesidir. Bir bireyin sınıf kimliğinin kaybolmadığı ve öne çıkan diğer toplumsal kimliklerle ilişkide olduğu, fakat nasıl bir ilişki içinde olduğu da bu çalışmanın temel problemidir.

Sınıf bilinci ve ırk, kimlik, etnik ya da dinsel farklılıklar gibi topluluk bilinci arasındaki bağlantıları araştıran birçok çalışma mevcuttur (bkz. Leggett, 1968; Jackman ve Jackman, 1983; Baker –Cristales, 2004; Kearney ve Beserra, 2004; Hurst,1972; Logan 1978; Chakrabarty, 1994). Türkiye üzerine yapılan kimi çalışmalar ise özellikle akrabalık ve hemşerilik bağlarının güçlü olduğu ve sınıf bilinci oluşumunu engellediği sonucuna ulaşmıştır (bkz. Dubetsky, 1977 ve 1976; Şengül, 2001; Erder, 2002; Duben, 1982; Bill, 1972; Hersant, 2005). Kimlik ve sınıf ilişkisine dair yeni yapılan çalışmalar ise teorik düzeyde (bkz. Coşkun ve Erbaş, 2007; Köseoğlu 2010, Özbudun, 2010) saha çalışması ile yapılan çalışmalar (bkz. Coşkun, 2013).

Bu çalışma kimlik ve sınıf tartışmalarına saha çalışmaları verileriyle birlikte katkı sunmayı da amaçlamaktadır. Araştırmada taşeron şirket elemanı olan işçilerle çalışılması çalışmaya ayrı bir önem kazandırmaktadır. Çalışma sınıf yapısını incelememekle beraber farklı bir işçi sınıfı yapısı üzerinde yapılması, yapısalcı bakış açısına bir fırsat sunmaktadır ve taşeron şirket işçilerinin sınıf kimliği ve bilincini farklı bir yolla bize sunmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, sınıf ve sınıf bilinci üzerine olan teorik tartışma tarihsel bir şekilde, karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. ‘Sınıfın ölümü’ne kadar giden bu tartışmada saha verilerimize çeşitli yaklaşımlar sunmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde araştırmanın yöntemi ve tekniği, veri analizlerinin nasıl yapıldığı, saha araştırmasının aşamaları ile birlikte, araştırma evrenini oluşturan katılımcıların sosyo-demografik özelliklerinden bazıları verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümünü saha verilerinin yorumlanması oluşturmaktadır. Üçüncü bölümde, işçilerin sahip oldukları çeşitli toplumsal kimlikler

sunulmakta ve bu kimliklerin sınıf kimliği ile arasındaki ilişkisi, sınıf kimliğine herhangi bir etkisi olup olmadığı tartışılmaya çalışılmaktadır. Dördüncü bölümde ise, işçilerin sınıf bilincinin varlığını nasıl gösterdikleri anlaşılmaya çalışılmakta, örgütlenme ve dayanışmanın nasıl gerçekleştiği görülmeye çalışılmaktadır.

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE ARAŞTIRMA EVRENİNİN BAZI SOSYO-DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

1.1 ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırma, “sosyal olanın bilgisinin insanların kendi ifade ve anlatılarından derlendiği bir araştırma özelliği” göstermesi (Kümbetoğlu 2005: 38) bakımından inşacı metodoloji ile işçilerin içinde buldukları sınıfsal konumu ve tarihsel bağlam içinde edindikleri sınıf kimliği ve kültürel kimlikleri arasındaki ilişki ve bu ilişkinin üzerine kurdukları sınıf bilincini anlama çabasında olan ampirik bir araştırmadır.

Araştırma evrenini, Sakarya Üniversitesi’nde, Kent adlı taşeron bir firma aracılığıyla çalışan yaklaşık 350 temizlik işçisinden 92’si oluşturmaktadır. Başat araştırma tekniği olarak ‘yarı yapılandırılmış görüşme formu’na dayalı derinlemesine görüşme kullanılmıştır. Yirmi beş sorudan oluşan görüşme formuna bağlı olarak yapılan görüşmelerin, en kısası 25 dakika en uzun 3 saat olmak üzere ortalama 1 saat sürdüğü tespit edilmiştir. Görüşmeler esnasında katılımcılar için takma isim kullanılmıştır. Görüşmelerin hepsi Sakarya Üniversitesi kampüsü içerisinde, katılımcıların çalışmalarına mola verdikleri saatler içerisinde gerçekleşmiştir. Katılımcılara; ilk görüşmelerde, araştırmacının görev yaptığı birime bağlı bulunan işçilerin diğer birimlerde görev yapan arkadaşlarına yönlendirilmesi vasıtasıyla ulaşılmıştır. İleriki safhalarda ise birimler araştırmacı tarafından tek tek gezilerek, buradaki işçi şeflerinin aracılığıyla katılımcılara ulaşılmıştır. Görüşmelerin hepsi, katılımcıların bağlı bulunduğu birimlerde kendilerinden sorumlu olan şeflerinin ve üniversite nezdinde işçilerle ilgilenmek ve yönetmekle yükümlü taşeron firma yetkilisinin izniyle gerçekleşmiştir.

Araştırmanın diğer bir veri kaynağını ise; katılımcıların çalıştığı birimler ilk ziyaret edildikleri zaman, birimdeki bütün işçilerin ortak kullanım alanı olan odalarında yapılan

sohbetler oluşturmuştur. Araştırmacının kendini tanıttığı, araştırmanın içeriğinden bahsettiği ve işçilere katılıp katılamayacaklarını sorarak başladığı bu sohbet ortamı, bir süre sonra araştırmanın konusu hakkında işçilerin ve araştırmacının birbirleriyle karşılıklı olarak tartıştıkları bir nevi 'odak grup' görüşmesi halini almıştır. Öyle ki, araştırmanın pilot uygulaması esnasında görüşme formundaki birçok sorunun şekillenmesinde bu görüşmeler etkili olmuştur. Bu görüşmeler ise ortalama 1-2 saat sürmüştür. Bu görüşmeler esnasında araştırmanın amacı ve kapsamı basit bir dille anlatılmış, görüşme soru formu gösterilmiş ve ses kayıt cihazı kullanılacağı söylenmiştir. Katılımcıların rıza göstermeleri halinde derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler boş sınıflarda araştırmacı ve katılımcının yalnız kaldığı bir ortamda gerçekleştirilmiştir. 92 katılımcıdan 13 tanesi ses kayıt cihazı kullanarak görüşmeyi reddetmiş, bu görüşmeler araştırmacının not almasıyla gerçekleştirilmiştir. Geriye kalan 79 katılımcıda ise ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Derinlemesine görüşmeler esnasında, katılımcıların soruları anlayamadığı yerde araştırmacı tarafından örnekler verilerek sorular çeşitli biçimlerde tekrarlanarak sorulmuş ya da konuyu derinleştirmek adına görüşme formunda olmayan farklı sorular eklenmiştir.

Araştırma süreci boyunca en dikkat çekici olan nokta, işçilerin araştırmaya katılımının çok kolay olmadığıdır. Araştırmanın amacı ve kapsamı, basit ve kilit kavramlar üzerinde durarak işçilere aktarıldığı durumda (örneğin; etnik ve dini kimliğimiz, sendika ve örgütlenme, işçi hakları ve taşeronluk gibi), işçilerin hemen hemen hepsinde oluşan ifadede konunun 'özel ve bir yabancı ile paylaşılabilir olmadığı' izlenimi edinilmiştir. İşçilerin ortak alanında bu açıklamaların yapıldığı esnada bazı işçiler hemen ortamdan ayrılmış, bazıları ise ayrılmaya çalışmıştır. İşçilerin araştırmaya katılmaları için, araştırmacı, kendisi üzerinden örnekler vererek samimi bir sohbet yoluyla ikna etmeye çalışmıştır.

Araştırmada, ampirik verilerin güvenilirliğini sorgulatan en büyük problem; bir katılımcının araştırmacı hakkında diğer katılımcılarla paylaşmış olduğu yanlış bir bilgi ile oluşmuştur. Araştırmacının siyasi parti ve etnik köken hakkındaki sorularını fazla özel bulduğu sanılan bu katılımcı, araştırmacının işçilerin çalıştığı şirketten gelen bir çalışan olduğunu ve işçileri yoklamak veya fişlemek amacıyla gönderildiği gibi bilgi paylaşımında bulunmuştur. İşçiler arasında kulaktan kulağa yayılan bu bilgi,

araştırmacıyı zor bir durumda bırakmıştır. Bu aşamadan sonra araştırmacı bilginin yanlış olduğunu ispatlamaya çalışarak görüşmelerine devam etmiştir. Kendileriyle görüşme yapmaya devam edilen katılımcıların ikna olup olmadıkları bilinmemekle birlikte, verdikleri bilgilerin doğru olduğu varsayılarak araştırma gerçekleştirilmiştir.

Araştırma bulgularının değerlendirilmesi aşamasında, niceliksel veriler katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini betimlemekte olup, verilerin analizine katkı sunması amacıyla kullanılmıştır. Araştırma boyunca yapılan görüşmelerde katılımcıların sorulara verdiği cevaplar araştırmanın esas verileri olmakla birlikte, araştırma sürecinde yaşanan birçok olay da araştırma ile ilgili bir veri olarak karşımıza çıkmıştır. Verilerin analizi, araştırmacının sunduğu kuramsal tartışmayı sorgulamak amacıyla, katılımcıların anlatılarını araştırmacının anlam çerçevesi içerisinde yorumlanması ile sınırlıdır.

Araştırma Eylül 2011 ve Temmuz 2013 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. 2011 Aralık ayı sonuna kadar araştırma konusunun değişimi ve esnek bir araştırma planlaması yapılmıştır. 2012 Mayıs ayına kadar kuramsal ön çalışmanın ardından Mayıs ayı içerisinde 10 kişiyle görüşme yapılmak suretiyle kılavuz (pilot) çalışma tamamlanmıştır. Bu pilot çalışmanın ardından sorularda değişikliğe gidilmiş ve Haziran 2012- Ağustos 2012 arasında üç aylık bir zaman zarfında 92 işçi ile görüşme yapıp saha çalışması tamamlanmıştır. Saha çalışmasının ardından iki aylık bir sürede de görüşmelerin çözümü tamamlanmıştır. Kasım 2012 de başlayan ve süreç içerisinde kesintilere uğrayan ek bir kuramsal çalışma sonrasında Mart 2013'ten Temmuz 2013'e kadar araştırma raporunun yazılmasıyla araştırma süreci son bulmuştur.

1.2 ARAŞTIRMA EVRENİNİ OLUŞTURAN BİREYLERİN BAZI SOSYO-DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

1.2.1 Bireylerin Yaş, Cinsiyet, Medeni Hal ve Hane Halkı Büyüklükleri

Bu araştırmada toplam 92 temizlik işçisi ile mülakat yapılmıştır. Kendileriyle mülakat yapılan işçilerin 7'si kadın, 85'i erkektir. Kadınların en genci 35, en yaşlısı 56 yaşında olup, yaş aralığı 35- 56, yaş ortalaması ise 43.1'dir. Erkeklerin ise en genci 23, en yaşlısı 59 yaşında olup, yaş aralıkları 23-59, yaş ortalamaları ise 40'tır. Mülakat yapılan bireylerin toplam yaş ortalamaları ise 40,3'tür.

Kendileriyle mülakat yapılan kişilerin hane halkı büyüklükleri, gelir durumu ailedeki çalışan sayısı ile doğru orantılı olduğundan ve gelir durumu da kişinin sınıfsal konumunu etkilediğinden hane halkı büyüklükleri de önemlidir. Mülakat yapılan bireylerin 14'ü bekâr, 78'i ise evlidir. Hane halkı büyüklükleri ise şu şekildedir: En kalabalık hane halkı üye sayısı 6, en küçük hane halkı üye sayısı ise 2'dir. Hane halkı sayısı 2 olan 10 kişi, hane halkı sayısı 3 olan 17 kişi, hane halkı sayısı 4 olan 44 kişi, hane halkı sayısı 5 olan 10 kişi, hane halkı sayısı 6 olan ise 7 kişidir. Katılımcıların 4'ü ise yalnız yaşamaktadır.

Tablo 1: Kendileriyle Mülakat Yapılan Bireylerin Hane Halkı Büyüklükleri

Hane Halkı Büyüklükleri(Kişi Sayısı)	Sayı
1	4
2	10
3	17
4	44
5	10
6	7
Toplam	92

1.2.2 Bireylerin Eğitim Durumu

Katılımcıların eğitim durumu, her zaman için sosyal sınıf ve statü göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle mülakata katılan işçilerin eğitim durumları veri olarak toplanmıştır. Buna göre; Katılımcılardan ilkokul mezunu olan kişi sayısı 47, ortaokul mezunu olan 21 kişi, lise mezunu olan 23 kişi ve üniversite (açık öğretim) mezunu olan 1 kişi bulunmaktadır.

Tablo 2: Kendileriyle Mülakat Yapılan Bireylerin Öğrenim Durumu

Öğrenim Durumları	Sayı
İlkokul	47
Orta Okul	21
Lise	23
Üniversite(Açık Öğretim)	1
Toplam	92

1.2.3 Bireylerin Etnik Kökenleri/ Memleketleri

Sakarya kent merkezi iç ve dış göçler nedeniyle oluşmuş zengin bir etnik çeşitliliğe sahiptir. Yerel ifade ile kentte 72,5 millet mevcuttur. Araştırmanın amacı bakımından bireylerin etnik kökenleri önem arz etmektedir. Buna göre; 92 kişiden, 1'i Arnavut olduğunu, 1'i Terekeme olduğunu, 1'i Abaza olduğunu, 1'i Laz olduğunu, 2'si Kürt olduğunu, 2'si Çerkes olduğunu, 6'sı Gürcü olduğunu, 6'sı Boşnak olduğunu, 7'si Manav(Yerli) olduğunu, 17'si Muhacır/Göçmen olduğunu belirtmiştir. Geriye kalan 48 kişiden 19'u Türk olduğunu belirtmiştir. 29 kişi ise bir etnik köken belirtmemiştir. Bu 29 kişiden 20'si Sakarya'lı olduğunu, 1'i Bilecik, 1'i Ordu, 1'i Artvin, 2'si Rize 2'si Trabzon, 2'si Erzurum'lu olduğunu belirtmiştir.

Tablo 3: Kendileriyle Mülakat yapılan Bireylerin Etnik kökenleri

Etnik köken	Sayı
Arnavut	1
Terekeme	1
Abaza	1
Laz	1
Kürt	2
Çerkes	2
Gürcü	6
Boşnak	6
Muhacır(Bulgaristan ya da Selanik)	17
Manav(Yerli)	7
Türk	19
Belirtmemiş	29
Toplam	92

İşçilerle yapılan bu araştırmanın saha verilerini yorumlamaya geçmeden önce yorumlamamızda yardımcı olacak olan sınıf hakkındaki teorik tartışmaya kısa bir şekilde aktarmak yararlı olacaktır.

2. BÖLÜM

SINIF, KÜLTÜR VE KİMLİK

2.1. SINIF

Sınıf kavramı her ne kadar Marksizmle özdeş düşünülse de kullanımı ve keşfi çok daha eskiye dayanmaktadır. Anlamının çoğulluğu ve günümüzdeki kullanımı göz önüne alındığında, kavrama tarihsel olarak bakmak kaçınılmaz hale gelmektedir. Kökenini eski Roma'da mülkiyete göre değerlendirilen bir kesimde bulduğumuz sınıfın, Latince '*classis*' biçimindeki kullanımı değişmeksizin 16. yüzyılda İngilizceye '*class*' olarak geçtiği bilinmektedir. 1656'da İngiliz dilbilimci Thomas Blount tarafından hazırlanan sözlükte sınıf ilk kez, 'insanların çeşitli hiyerarşik derecelere göre dağılımını ya da sıralamasını' gösteren bir kavram olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Blount bu tanımında hala Roma'ya atıfta bulunmaktaydı. Kavram daha sonra okullardaki ve eğitimdeki anlamını kazanacaktır (Calvert 1982: 12-18, akt. Öngen 1996: 31). Sınıf kavramının modern anlamını kazanması, Sanayi Devrimi'nin siyasi sonuçlarının net bir biçimde görülebileceği 1770-1840 yılları arasına denk düşmektedir. Raymond Williams, modern anlamıyla 'sınıf' kavramının en eski kullanımının ancak 14 Nisan 1705'e dek götürülebileceğini söyler: Daniel Defoe'nin 'ücretlerin pahalılığı halkımızı diğer ulusların gösterebileceğinden daha çok sınıfa ayırıyor' cümlesi üzerinden bu yargıya varır ve fakat kelimenin ekonomik kesinlik anlamı taşıdığını iddia etmenin mümkün olamayacağını da altını çizer (Williams 2007: 73-77). Zamanla sanayileşme sürecinin ve fabrikalı üretimin yaygınlaşmasıyla, özellikle geçim koşullarının farklılaşmasıyla, sınıf kavramı günümüzdeki içeriğine kavuşmuştur. Dolayısıyla sınıf, ekonomik olarak benzerlikler taşıyan tüm kesimleri toparlayıcı bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Ekonomik olarak aynı durumda bulunan insanlara ilişkin bu kullanım, ekonomik bir 'kategori' oluşturur (Williams 2007: 83). Sınıf kavramının siyasal bir yükselişe tekabül eden 18. yüzyılda modern anlamına kavuşması, onun çok yönlü kullanımları üzerinde bir etki elbette bırakmıştır fakat modern anlamıyla sınıfın tahlili de sorunlu bir alan olarak görülmektedir. Özellikle kapitalizmin değişen çehresi ve sınıf

yapılarındaki köklü değişimler, çeşitli yorum farklılıkları kadar sınıfın reddine de kapı aralamıştır. Sınıfın reddi ve sınıfın öznesinin ayrıcalıklı konumunun ortadan kalkması süreci, yani sınıftan kimliğe giden bir teorik tartışma incelenecekse, tarihsel bir bakışla ele alınması gerekmektedir. Bu sebeple bu çalışma boyunca kullandığım sınıf kavramının anlam ve kullanım sınırlarını net bir biçimde özetlemenin faydalı olacağı kanaatindeyim:

- (i) grup (nesnel); çeşitli düzeylerde toplumsal ya da ekonomik kategori
- (ii) merteye; doğuştan ya da toplumsal hareketlilikle elde edilen görelî toplumsal konum
- (iii) oluşum; algılanan ekonomik ilişki; toplumsal, siyasal ve kültürel örgütlenme (Williams 2007:84)

Karl Marx ve sınıf kavramı söz konusu olduğunda en önemli tanımlamayı en basit haliyle *Komünist Manifesto*'da buluruz:

“Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir.” (Marx ve Engels 2011: 46).

Cümlelerin içerisindeki ‘bütün’ kelimesi, geçmişî biçimlendirdiği kadar geleceği de biçimlendirecek bir etkinin sağlanmasıdır. Bu, tarihsel analiz kadar siyasal eylemin niteliğini de belirler. Marx’a göre, köleci toplumdan feodalizme ve oradan kapitalizme evrilen yol, sınıfsal mücadelelere tabi olmuştur. “Özgür insan ile köle, patrisyen ile pleb, senyör ile serf, lonca ustası ile kalfa, kısaca ezen ve ezilen sürekli karşı karşıya gelmişler” (Marx ve Engels 2011: 46) ve bu karşılaşmanın sonucunda tarihin ilerleyişi gerçekleşmiştir.

Tarihin, ezen ve ezilenin karşı karşıya geldiği ve bu karşı karşıya geliş üzerinden ilerlediği düşünüldüğünde; köleden serfe ve nihayetinde proletere doğru ilerleyen süreçte baki kalan sömürüdür. Köleci toplumdan burjuva toplumuna kadar tüm toplumlarda ‘sınıf’lar varlığını devam ettirdiğinden, ezen ve ezilen farklılaşsa da ezilme/sömürü değişmeksizin varlığını korumuştur. Bu anlamda Marx’a göre sınıf kavramına dair bir analiz; sömürünün kaynağına, üretim ilişkilerine ve üretim araçları karşısındaki konumlanışlara odaklanmak durumundadır. Karl Marx, insanların düşüncelerinin, yaklaşımlarının ve bilincinin oluşmasında ‘her şeyden önce’ maddî faaliyeti ve maddî ilişkileri görmektedir.

Tarihsel materyalizm, üretim biçimini öteki toplumsal, siyasal ve kültürel tüm kurumların belirleyicisi olarak görür. Var olan üretim biçimi koşullarında insanlar geçimlerini sağlamak için üretimde bulunurken birbirleriyle zorunlu olarak ilişkiye girerler. Bu nedenle üretim süreci içindeki toplumsal ilişkilerin (üretim ilişkileri) temel karakteri, üretim sistemince belirlenmektedir. Sınıfa dayalı üretim ilişkilerinin genellikle iki yönü, iki tarafı bulunmaktadır. Bir yanda dolaysız üreticiler, diğer yanda artık ürüne el koyanlar yer alır. İşte üretim ilişkisi içinde karşı karşıya gelen bu iki aktör, o ilişkiye özgü sınıfları oluşturur (Öngen 1996: 51).

İki aktörün yani, maliklerin çıkarları ile gayri-maliklerin kapitalist toplumda çıkarları taban tabana zıttır. Marx ve Engels(2011) bu zıtlığın, toplumsal olarak üretilen artığın, küçük azınlığın elinde birikip, büyük kitlelerin ise yoksulluk içinde bırakarak, sömürülen büyük mülksüz çoğunluk tarafından sosyal bir devrime yol açacağını, bunun da işçi sınıfının yapacağı sosyalist ve ardından komünist bir devrim olacağını yazar. Klasik Marksist yazında, bu ilişki sınıfların varlığı, sınıfların devrim pratiğinin garantisi olarak görüldüğünden, işçi sınıfının varlığı ve toplumsal devrim pratiği sorunsuz bir durum (sınıf varsa mücadele vardır gibi) olarak ele alınmıştır.

Marx için, sınıflar söz konusu olduğunda, sınıf mücadelesinin özel anlam kazandığı yer burasıdır: Sınıfsal oluşumun iki uğrağı arasındaki ayrımıdır. Tarih sınıf savaşımının tarihidir ve fakat proletaryanın tarihi değiştirecek bir özne olabilmesi için ‘kendinde sınıf’ değil, ‘kendi için sınıf’ haline gelmesi gerekmektedir. Bu iki varoluş merhalesi arasında; devasa bir bilinç, örgütlülük ve mücadele yatmaktadır. ‘Kendi için sınıf’ kıstasını Marx şöyle ifade eder:

“Küçük çiftçi köylüler, çok geniş bir kütle oluşturur ve benzer koşullar içinde yaşarlar, ama birbirleriyle çok yönlü ilişkilere girmezler. Üretim biçimleri onları birbirleriyle karşılıklı ilişki içine sokacak yerde, birbirinden ayırmaktadır... Milyonlarca aile, yaşam biçimlerini, çıkarlarını ve kültürlerini başka sınıf ailelerinkinden ayıran ve onları düşmanca karşı karşıya getiren ekonomik koşullar altında yaşadıkları ölçüde bir sınıf oluştururlar. Bu küçük çiftçi köylüler birbirlerine yalnızca yersel birtakım bağlarla bağlı bulunduğu ve çıkarlarının aynılığı onlar arasında hiçbir ortaklık, ulusal bağ ve siyasal örgütlenme doğurmadığı ölçüde, bir sınıf oluşturmazlar.”(Marx 2005: 183)

Sınıfların nesnel ve öznel konumları arasındaki farkı gören Marx, bir sınıfın üyesi olmanın yalnızca nesnel bir aidiyeti göstermediğini vurgular. Başka bir deyişle Marx 'kendinde sınıf' konumunu sınıfların oluşumu için yeterli görmez. Çünkü ona göre sınıf üyelerinde ortak bir aidiyet duygusundan ve ortak bir yaşam biçiminden kaynaklanan benzer tutum ve inançlar gelişmedikçe sınıf bilincinden söz edilemez. Dolayısıyla ona göre salt ekonomik konumlanışlar da sınıf oluşturmaya yetmez. Fakat yine de bu yorum Marx'ın özne olarak bireyleri değil de sınıfı almış olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Marx'a göre asıl önemli olan sınıf üyelerinin kendi nesnel ve çelişkili durumlarının ve öteki sınıflarla antagonistik ilişkilerinin farkına varmaları, dolayısıyla çıkarlarını korumak için belli siyasi bilince (sınıf bilinci) ve sınıfsal bütünleşmeye (örgütlenme) sahip olmalarıdır. Bu ise siyasi mücadele ile olanaklıdır. Kitleler ancak mücadele içinde bir araya gelirler ve 'kendi için sınıf' konumuna yükselirler (Marx ve Engels 1976: 211).

Marx ve Engels'e, sınıf-özne merkezli bir tarih felsefesi üzerinden, tarihsel harekette zorunluluk ilkesine yer verdikleri (tarih sınıf mücadeleleri tarihidir) için, ekonomik indirgemeci ve determinist oldukları yönünde eleştiriler yöneltilmiştir. Örneğin Popper, tarihsel hareketin nedensel olmadığı, ayrıca herhangi bir kolektif iradeye de dayanmadığı görüşündedir. Bu bakış açısına göre tarih rastlantısal olguların sonucudur (yani öznesiz ve olumsal bir süreçtir). Diğer bir yandan, sınıf-özne merkezli epistemolojik yöntemini özneye (birey olarak) ancak belli bir konjonktürde ve belli biçimlerde etkinlik olanağı tanıyan ya da özneyi tamamen yapının etkinliğinin taşıyıcısı konumuna indirgediği yönünde eleştiriler gelmiştir (Öngen 2002: 9).

Marksist sınıf kuramı söz konusu olduğunda, bu kurama önemli eleştiriler getiren ve 'statü' kavramsallaştırmasıyla farklı bir tartışma başlatan Max Weber'in çözümlemesini ele almak zorunludur. Weber, Marx'ın ekonomik yapıların ve dönüşümlerin toplumsal ve siyasi sonuçları şekillendirmekte katkıda bulunduğu iddiasını kabul eder ama bu süreci çok daha geniş bir açıdan görmüştür. Ona göre ekonomik yapı ve değişimler, çok daha kapsamlı bir dönüşümün yalnızca bir boyutudur. Yani, tarihi sınıf mücadelelerinin tarihi olarak okuyan Marx'ın karşısında; sınıf, Weber'de toplumsal tabakalaşmanın ve bundan kaynaklanan mücadele biçimlerinden yalnızca biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Weber'e göre; "(1) Bir grup insanın yaşam olanaklarının belli bir nedensel

ögesi ortak ise, (2) bu ögeyi mal sahibi olmak ve gelir sağlamak gibi salt ekonomik çıkarlar temsil ediyorsa, (3) bu öge, meta ve işgücü piyasalarının koşullarında temsil ediliyorsa ‘sınıf’ tan söz edilebilir” (Weber 2011: 291). Marx, sınıfları üretim ilişkileri içinde kökleşmiş olarak görürken, Weber onların mülkiyet ve hizmetlerin satışında ve ürettiklerinin sağladığı getirilerde kökleşmiş olduğunu düşünür. Böylelikle Weber için piyasa sınıf ilişkilerini tanımlar.

Sınıf bilinci söz konusu olduğunda, ‘kendinde sınıf’ ve ‘kendi için sınıf’ ayrımına giden Marx gibi, Weber de bir yapı olarak sınıf ile bilinç ve eylemin bir biçimi olarak sınıf arasında ayrıma gider. Fakat sınıf bilincinin ortaya çıkabilmesi için kimi pratik zorunluluklar olduğunun da altını çizer:

Aynı sınıf konumunda bulunan çok sayıda insan; örgütlenmelerinin teknik olarak görece kolay olduğu koşullarda, eğer kendi sınıfları dışından aydınların onlara yüklediği ve açıkladığı amaçlarını anlayabilmişlerse ve mevcut ekonomik düşmanları ile doğrudan ilişki kurabilmelerinin önü açıksa, sınıf bilincinin oluşması için gerekli şartlar sağlanmış demektir (Weber 2012: 305).

Yine Weber ‘sınıf çıkarı’ndan kaynaklanan toplumsal eylemin de tamamen olumsal olduğuna inanır ve şöyle ifade eder:

Sınıf konumu ve diğer koşullar sabit tutulduğunda, bir işçinin çıkarlarını bireysel olarak nasıl kollayacağı, eldeki işin gerektirdiği bünyesel niteliklere ne derece sahip olduğuna göre değişir. Aynı şekilde, sınıf konumundan aynı biçimde etkilenenlerin daha büyük ya da daha küçük bir bölümünün eyleme girişip girişmedikleri de çıkarların yönünü farklı etkiler. Dolayısıyla ortak sınıf konumundan toplumsal eylemin hatta toplu eylemin², doğması hiç de evrensel bir durum değildir (Weber 2011: 294).

Böyle bir açıklamanın sebebi Weber’in ‘sınıf çıkarı’ kavramını belirsiz bulmasıdır. Ona göre aynı sınıf konumunda bulunan insanların belli bir ortalaması için o sınıf konumundan belli bir olasılıkla kaynaklanan çıkarların gerçek doğrultusundan başka bir şey anlaşıldığı andan itibaren, sınıf çıkarı ampirik bir kavram olarak belirsizleşir (Weber 2011: 293).

² Parla’nın dipnotuna göre (Weber 2011: 294); Weber, “toplular (communal) eylem ile toplumsal (societal) eylemi birbirinden ayırır. Toplular eylem, aktörlerin aidiyet duygularından kaynaklanan eylemdir. Toplumsal eylem ise, çıkarların rasyonel yöntemlerle çözülmesine yönelik eylemdir”.

Weber düşüncesinde sınıfın Marx düşüncesinden farklılaştığı en önemli noktalardan biri toplumsal tabakalaşmanın tek boyutlu olmadığı ve sınıf kavramının yanına statü ve parti kavramlarını da eklemesidir. Weber'in; özellikle 'statü konumu' düşüncesi, toplumsal farklılaşmaya dair fikir yürütenlerin kimi zaman sınıfla karşı karşıya getirdiği, kimi zaman sınıfın üzerine koyduğu, kimi zaman da sınıfın yanına iliştiirdiği tartışmalı bir kavram olarak karşımıza çıkıyor. Statü konumunun çıkış noktası, Marx ve Weber arasındaki bir diğer ayrımın da ifadesi niteliğindedir. "Weber'in yazılarındaki kilit temalardan biri 'ekonomik olan' karşısında 'siyasi ve sosyal olan'ın bağımsız bir etkisi olduğu konusundaki vurgusudur (Giddens 2001: 41)." Bu bağımsızlık ilişkisi, statü konumunun belirleyiciliğini sağlamaktadır. Weber'e göre;

Toplum içerisinde bireyin konumuna ilişkin yaptığı ve onun sosyal itibarının negatif ya da pozitif anlamdaki değerlendirmesi statü konumu olarak adlandırılmaktadır. Statü konumları; yaşam tarzı, eğitim, soy ya da meslekler üzerine kurulabilmektedir. Tıpkı sınıfın tanımında olduğu gibi, statü grupları da aynı konumu paylaşan bireyler toplamıdır(Weber 2012: 306-307).

Sınıf ile statü arasındaki ilişki nedir? Verili bir durumda muhtemelen biri ya da diğeri baskın olmaktadır. Bu nedenle, sıralamanın ekonomik olmayan faktörlerle belirlendiği kapitalizm öncesi bir toplumda statü çoğunlukla mallara ve mülkiyete ulaşma ayrıcalığı olarak taşınıyordu. Ne var ki, statü sistemi üzerine kurulmuş bir toplumda serbest rekabetin ve piyasa ilişkilerinin gelişmesi pek mümkün değildi. Benzer bir biçimde piyasa sisteminin yaygın olduğu bir toplumda statü grupları kendilerini tehdit altında hissediyorlardı ve onurun toplumsal itibarı refahın paylaşımında giderek küçülen bir rol oynuyordu (Dworkin 2012: 72). Weber sınıf ya da statü sisteminin yayılmasının olanaklı olduğu koşulları göz önüne aldığında şu genellemeyi yapıyordu:

Kazancın ve malların paylaşımının temelleri görel olarak sabit olduğunda, statü aracılığıyla gerçekleşen tabakalaşma öncelikli olur. Her teknolojik yansıma ve ekonomik dönüşümün statünün sağladığı tabakalaşmayı tehdit eder ve sınıf konumunu ön plana çıkmaya zorlar. Ayrıca ekonomik tabakalaşmadaki değişimin her yavaşlaması, zamanı geldiğinde statü yapılarının büyümesine ve toplumsal onurun önemli rolünün canlanmasına yol açar(Weber 2011: 308-309).

Sınıf kavramını Marx'ın üretim ilişkilerinde, Weber'in ise piyasa ilişkilerinde ifadesini bulan "nesnel" belirleyicilik ölçütü, statü söz konusu olduğunda bu denli kalın çizgilerle

çizilememektedir. Sosyal itibar, saygı, bu ve benzeri kavramların; üretim ilişkileri ve piyasa konumu gibi somut başlıkların yanında daha öznel bir nitelik taşıyor olmaları, statü kavramı için belirleyicilik ölçütünün “sınıfa göre” net bir biçimde konulamamasının sebeplerinden biri olarak görülebilir. Bu, bir anlamda keskin sınıf ayrımlarının statü gibi “görece” muğlâk bir kavramla daha karmaşık hale geldiği modern dünyayı ve toplumsal farklılaşmayı açıklamanın bir vesilesi haline de gelmektedir.

1960 ve 1970’lerde toplumbilim alanında bir akademisyen grubu sınıf analizinde yeni yönelimlerin izini sürdüler. Bu akademisyenler, toplumun yapısal eşitsizlikler ve çatışmalarda temellendiğine inanan ve sınıfın istihdam yapısı aracılığıyla anlaşılabilir toplumsal ilişkiler tarafından üretildiğini kabul eden yeni bir nesli temsil ediyorlardı.

Bu toplumbilimcilerin sınıf çözümlerine ilişkin katkılarını değerlendirmek için karşı karşıya kaldıkları meseleleri ele almak gerekir. 1929 yılındaki Büyük Buhran sonrası Refah devleti, işçi sınıfına temel toplumsal hizmetler ve eğitim fırsatları açısından daha kolay ulaşım sağlıyordu. 1950 ve 1960’lı yıllarda halkın büyük çoğunluğu için benzersiz bir yükselme potansiyeli vardı. Tüketim ekonomisindeki hızlı büyüme ve kitle kültürü toplumsal manzarayı yeniden biçimlendiriyor gibiydi. Bu gelişme sonucu “sınıfsızlık” düşüncesinin temeli atılıyordu.

Refahın sınıf çatışmalarını zayıflatabileceği düşüncesinin izleri, Alman sosyalist Eduard Bernstein’in (1850-1932) işçi sınıfının yüksek yaşam standartlarına kavuşmasının Marx’ın sınıf karşıtlığının yoğunlaşacağı tahmininin ve böylelikle de sınıf mücadelesinin tarihin motoru olacağı düşüncesinin altını oyduğunu savladığı 19. yüzyılın sonlarına değin sürdürülebilir. Fakat sınıfsızlığa ilişkin düşünceler daha çok etnik ve ırksal çatışmaların sınıf çatışmasından daha belirgin olduğu 20.yy Amerikası’nda geliştirildi (Lee ve Turner 1996: 4).

John H. Goldthorpe ve David Lockwood, işçi sınıfının refaha kavuşmasının sınıfsızlığa yol açacağına ilişkin savları reddediyordu. Onlara göre sınıfsızlık, ampirik çalışmaların doğrulayamadığı bir eğilimi, işçi sınıfı ve orta sınıf arasında daha fazla etkileşim ve bütünleşmeyi ima ediyordu, işçi sınıfının giderek orta sınıf haline gelmeye başladığını değil. Onlar için sınıfsızlık ile refah artışı arasındaki bağlantı kurmaya yönelik

çabalarındaki başlıca sorun, işçi sınıfının homojen olduğunu varsaymaktı (Goldthorpe ve Lockwood, 1963).

Goldthorpe ve Lockwood'un işçi sınıfının refahı üzerine yaptığı çalışmanın dayanak noktası, sınıf yapısı ile sınıf bilinci arasındaki ilişkiye çok daha geniş biçimde eğilmeleriydi. Lockwood (1958) sınıf bilincini oluşturmanın üç belirleyici etkenini tanımlamıştır: *Piyasa durumu* (hareketlilik miktarı, iş güvenliği ve gelir kaynağı ile düzeyi), *iş durumu* (işyerindeki özerklik ve yetki derecesi) ve *statü durumu* (kişinin bir bütün olarak toplumda statü hiyerarşisindeki yeri)(Dworkin 2012: 85). Bu anlayışa göre, Goldthorpe ve Lockwood Weber'in sınıf ve statü arasında yaptığı ayrımı kullanmaktadır. Goldthorpe ve Lockwood 'sınıf oluşumunun belirli biçimlerinin ve statü grupları tabakalaşmasının aynı toplumda birlikte var olabileceğini ve değişim süreçlerinin altında yatan aynı etkenlerden birlikte etkilenebileceklerini' dile getirmişlerdir (Goldthorpe & Lockwood, 1963). Ne var ki, onların bu yaklaşımı yapı ile bilinç arasındaki analitik sınıf ayrımını henüz şart koşmuyordu. Bu durum, ampirik olarak tanımlanabilir meslek gruplarına dayanan sınıf yapısı çalışmalarının doğmasına neden olmuştu (Crampton 1998: 38-39).

Goldthorpe düşüncesini Lockwood'un piyasa ve iş durumu ayrımına dayandırır.³ Goldthorpe bunun yanı sıra istihdam statüsünün etkisini de incelemiştir. Denetleyici konumdaki işçilerin ya kendi işinin sahibi ya da gelirinin ücretli olmasıyla ilgilenmiştir. Kendisi ve onu takip eden araştırmacılar bu ölçütü kullanarak yedi sınıf olduğunu kabul eden 'Hope-Goldthorpe Meslek Ölçeği'ni geliştirmişlerdir (Crampton 1998: 64-65). Profesyonellerden ve üç işçi sınıfından oluşan iki kategori; bunlar diğer üçüne temel oluşturuyorlardı: beyaz yakalı işçiler, serbest meslek sahipleri ve düşük düzeyde teknisyenler ile ustabaşları. Daha ayrıntı bir biçimde ise bu yedi kategori şunlardır (Crampton 1998: 64-65):

1. Üst düzey profesyoneller (büyük işlerin yöneticileri dahil olmak üzere),

³ Goldthorpe daha sonraki çalışmalarında iş durumu kategorisini terk ederek, temel ayrımı hizmet ve emek istihdamı arasında yapılan istihdam ilişkilerinden kaynaklanmış olarak tanımlamıştır. Hizmet istihdamı, maaş artışları ve terfi olanakları potansiyeline gönderme yaparken, emek istihdamı ücret için belirli bir iş miktarının değiş tokuş edilmesine yönelik sözleşmeye dayanıyordu (Dworkin 2012: 86).

2. Düşük düzey profesyoneller (küçük işlerin yöneticileri ve beyaz yakalı işçilerin denetleyicileri),
3. Rutin olarak elle çalışmayan işçiler (genellikle büro işi yapan beyaz yakalılar),
4. Kendi işinin sahibi olanlar/serbest meslek erbabı (küçük burjuva),
5. Düşük düzeydeki teknisyenler (mavi yakalı elitler),
6. Vasıflı kol gücü işçileri,
7. Yarı vasıflı ya da vasıfsız ve kol gücü ile çalışan işçiler.

Goldthorpe bu kategorileri salt toplumbilimsel soyutlamalardan çok daha fazlası olarak görüyordu. Bu kategoriler, demografik ve sosyo-kültürel kimliklerin temelini biçimlendiriyor, yapısal konum ve bilinç arasındaki dolayımında kesin bir rol oynayan aile yaşamını şekillendiriyordu. Araştırmasının başlıca dayanağı, bir yapısal konum, bir bilinç biçimi olarak sınıf ile özellikle toplumsal ve ekonomik hareketlilikle ilişkisi içerisinde bir siyasi eylem türü olarak sınıf arasındaki ilişkiyi haritalandırmış olmasıydı (Milner 1999: 80, akt. Dworkin 2012: 86).

1970'lerde birçok radikal entelektüel gibi Eric O. Wright da kendisini, ateşli bir tartışmanın konusu olan kesin ve bilimsel bir 'kuramsal pratik'i yaratma girişiminde bulunan Louis Althusser'in (1918-1990) Marksist yapısalcılığının etkisi altında hissediyordu.

Althusser, toplumsal oluşumun nihai anlamda 'ekonomik' olarak şekillenmesine karşın, daha önemli olanın siyasi ve ideolojik düzeylerin görece özerk olduğu ve potansiyel olarak kendi belirleyici etkilerini ortaya koyduğu 'üstbelirlenim' olduğunu iddia ediyordu. İkincisi, Althusser verili bir konjonktür içindeki sınıfların bu üç düzeyin birbirine karışması sayesinde oluştuğunu düşünüyordu. Wright için özel önemi olan diğer kişi de Althusser'in düşüncelerini çağdaş toplumdaki sınıf dönüşümlerini soruşturmak için eleştirel biçimde uyarlayan Nicos Poulantzas'tı (1936-1979). Poulantzas kapitalist dönüşümlerin yeni küçük burjuvazi yarattığını savunuyordu. Savını ise işçi sınıfı tanımına dayandırıyor. İşçi sınıfı, üretken olan ücretli emekçilerden oluşuyordu. Bu ölçütle üretken olmayan, malların dağıtımında çalışan

işçileri dışarıda tutabiliyordu. İşçiler üretim sürecinin parçası olsalar bile, denetimci ya da yönetici bir rol oynuyorlarsa onları küçük burjuva olarak görüyordu (Dworkin 2012: 89).

Wright'ın ilk çalışmaları sorunlu olarak gördüğü Poulantzas'ın sınıf kuramına bir yanıtı. Üretken ve üretken olmayan emek arasında yaptığı ayrımı, sonuçta oluşan sınıfların esasında farklı ekonomik çıkarlarının olmadığını iddia ederek reddediyordu. Ayrıca, üretken olmayan ücretli işçilerin bir araya yığılmasını ve kendi işinin sahibi kapitalistlerin yeni, geniş tasarlanmış bir küçük burjuva sınıfında toplanmalarını aynı ölçüde temelsiz buluyordu. Buna alternatif bir biçimde, Wright'ın sınıf haritası, bireylerin 'sınıf ilişkileri içindeki nesnel olarak çatışkılı yerleşimleri' (Wright 1978: 61) diye adlandırdığı muğlak/çelişkili konumlar içerisinde olmalarının büyüyen bir eğilim olduğunu kabul ediyordu.⁴ Sınıflar, emek sürecinin üç boyutunu denetim altına alma yeteneğine göre tanımlanıyordu: sermaye, üretimin fiziksel araçları ve ötekilerin emek gücü. Bu ölçütler altı sınıfı ortaya çıkarıyordu (Wright 1978, akt. Belek 1999: 229):

1. Burjuvazi, emek sürecinin üç boyutunu da denetim altına almıştı.
2. İşçi sınıfı ise bunlardan hiçbirini ele geçirmiş değildi.
3. Küçük burjuvazi, kendi üretim araçlarını denetim altına almıştı ancak ötekilerin emek gücünü değil.

Öteki üç ara sınıf tabakası, bu üç geleneksel sınıf arasındaki 'çelişkili' bir sınıf yerleşiminde konumlanıyordu.

4. Kendi üretim araçlarına sahip olmayan ancak onları ve bunun yanı sıra ötekilerin emek gücünü denetleyen yöneticiler ve müdürler burjuva ile proleterya arasında çelişkili sınıf konumundaydılar.
5. Üretim araçlarını ne denetleyen ne de onlara sahip olan ancak kendi emek güçleri üzerindeki denetimlerini sürdüren yarı-özerk işçilerse, proleterya ile küçük burjuvazi arasında yer tutuyorlardı.

---

⁴ Wright ilerleyen yıllarda 'Classes'(1985) adlı kitabında 'çelişkili sınıflar teorisi'ni, genel olarak teorisinin sömürü ilişkilerinden çok egemenlik ilişkilerine dayandığını söyleyerek terk etti (Callinicos, 2006).

6. Küçük işçilerin çelişkili konumlarıysa burjuvaziyle küçük burjuvazi arasındaydı.

Ancak, yine de çeşitlilikler mevcuttu ve Wright bu çeşitli sınıfsal konumları birbirinden ayırmak için önemli bir ögeyi hesaba katar: *Otoriteyle ilişki*. Wright, yöneticiler ya da denetçiler gibi pek çok orta sınıf işçilerinin, diğer işçi sınıfına mensup kişilerden daha ayrıcalıklı olarak otoriteyle ilişki kurmaktan hoşlandığını belirtir. Bu bireyler burjuvaziye işçi sınıfını kontrol etmede yardımcı olurlar. Ancak yine de sermaye sahiplerinin kontrolü altındadırlar. Diğer bir deyişle hem sömüren hem de sömürülen durumundadırlar (Giddens 2005: 286).

Goldthorpe ve Lockwood'un yeni-Weberci yaklaşımı ve Wright'ın yapısalcı Marksist bakış açısı, sınıf çözümlerinin dönüm noktaları oldu. Herşeyden önce iki yaklaşım da ekonomik ilişkilere, özellikle de istihdam yapısına ayrıcalık veriyordu. Sınıfın nasıl kavranacağı üzerine genişleyen konumları temsil ediyorlardı. Goldthorpe ve Lockwood statü durumunu da dikkate alıyordu, aslına bakılırsa Wright da işyerindeki otorite ve özerkliği de ele almasından ötürü, birbirlerine yakın görünüyorlardı.

2.2. KÜLTÜREL DÖNEMEÇ

1950 sonrası toplumbilimde '*sınıf mücadeleleri*' yaşıyordu. Sınıf kavramına ilişkin bu kriz, Markizme başvurmadan vazgeçilmesinde ve bu vazgeçişin kimi varsayımlarını paylaşan bir dizi düşüncede kökleniyordu. Savaş sonrası bütün toplumbilimciler Marksist olmasa da Marksist gelenek akademik çalışmaların şekillenmesinde etkiye sahipti. Bu etki, hiçbir suretle klasik Marksizm değildi. Bilakis, onun toplum ve tarihe yönelik-genellikle 'ekonomizm' olarak anılan- bakış açısı eleştiriliyordu.

Genel olarak iki türden eleştiri toplumun bu ikili karşıtlıklık (işçi sınıfı-burjuva/ altyapı-üstyapı gibi klasik Marksist söylem) çerçevesinde anlaşılmasına karşı konum aldı. İlki; kültürel dönemeçti. Eleştirenler, sınıf anlatılarına uygun olan merkeziliğinin kültürü ve kimliğin öteki biçimlerini dışladığını öne sürdüler. Kültürel çalışmalardaki toplumbilimciler bireylerin yapısal konumlarından ötürü bir sınıfa ait olabileceğini ve sınıf bilinci tarafından şekillendirilen ya da sınıf bilincine yol açabilen pratiklere

katılabileceklerini kabul etmektedirler. Ancak, aynı şekilde bireyler toplumsal cinsiyetleri, ırkları, etnik aidiyetleri, bölgeleri, kültürleri ve benzer pek çok şeye göre de tanımlanırlar. Buna göre, sınıf, ayrıcalıklı bir statü olarak görülemez. İkinci eleştiri ise; dilsel dönemeçti.⁵ Yani, sınıf modelinin bilgikuramsal temellerine meydan okuyan postyapısalcı düşünceydi.

Kültürel çalışmalar aslen İngiltere’de gelişti. Başlangıçta 1950’ler ve 1960’ların İngiliz yeni solu ve işçi sınıfındaki yetişkin eğitimi bağlamında kendine yer buldu. Kültürel çalışmalar giderek artan refahın etkilerini, yayılan kitle iletişim araçlarını ve kültürel, siyasal ve toplumsal yaşam üzerinde filizlenen tüketim kapitalizmini eleştirel olarak değerlendirme çabasının bir parçasıydı. Bu düşünsel alanı ilk olarak tanımlayan akademisyenler, bu değişiklikleri işçi sınıfı yaşamına ve yeni ortaya çıkan gençlik altkültürlerine olan etkisini çözümlenmekle ve dönemin ‘sınıfsızlık’ tartışmasıyla-Goldthorpe’un karşı durduğu- ilgileniyorlardı (Dworkin 2012: 119-123). Gelişimindeki milat sayılabilecek an ise kurumsallaşmış olmasıdır. *The Centre of Cultural Studies* kapılarını ilk kez 1964 yılında Birmingham Üniversitesi’nde açtı. İlk yöneticisi olan Richard Hoggart’tan sonra Stuart Hall yerini aldı. E.P. Thompson ve Raymond Williams’ın şekillendirici etkileriyle Hall’ın yönetimi altındayken merkez kültürel marksist bir yönelim kazandı (Smith 2007: 208-211).

Kültürel Marksistler, geleneksel sosyalizmin faili olan sınıai işçi sınıfını sorunsallaştırarak bilhassa yapı ile fail arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamakla ilgileniyorlardı. Bu tasarının merkezinde olan ‘kültür’e öncelik verilmesiydi.

Raymond Williams’a göre, bir kültür sadece entelektüel ve imgesel bir çalışma yığını değil, fakat aynı zamanda ve temel olarak bir yaşam biçimidir. Bu nedenle entelektüel ve imgesel çalışmalar burjuva ve işçi sınıfı arasındaki ayrımı belirlemede ikincil bir öneme sahiptir. İlk ayrım bütün bir yaşam biçiminde aranmalıdır, ancak bunu da giyim biçimine, boş zaman kullanma vb. hapsedmemelidir. Çünkü asıl temel ayrım toplumsal

⁵ Dilbilimsel dönemeç olarak adlandırdığım yapısalcı ve postyapısalcı düşünceyi(bkz. F. Sussure, C. Lévi-Strauss, R. Barthes, M. Foucault, J. Derrida vd.) çalışmanın kapsamına almadım. Çünkü onlara göre diğer her şey olduğu gibi sınıf da, dil ve söylem tarafından üretilen, son kertede kültürel bir inşa, bir temsil biçimiydi. Her ne kadar sınıftan kimliğe giden bu teorik tartışmanın önemli ve etkileyici bir parçası olsalar da, böyle bir bakış açısı bireyi, bütünüyle söylemsel olarak inşa edilmiş bir var oluş durumunda addediyordu. Bu da farklı bir felsefi tartışmayı beraberinde getirmekle birlikte, çalışmanın verilerinin ve sonuçlarının içini boşaltıyordu.

ilişkilerin doğasına ilişkin alternatif fikirler arasında aranmalıdır (Williams 1983: 325). Böylece Williams burjuvazi ile işçi sınıfını birbirinden ayıran alternatif fikirler üzerinde yoğunlaşır. Williams'a göre burjuvazi önemli bir terimdir, zira genellikle bireycilik denilen bir sosyal ilişki biçimine denk düşer. Yani her bireyin doğal bir hak olarak kendi kârının peşinde olmakta özgür olduğu bir nötr alan olarak toplum fikri. Bu ise işçi sınıfının toplumsal ilişki fikriyle tamamen zıtlık içerir. Çünkü işçi sınıfının toplum fikri, her bireyin kendi gelişimini de içeren bütün gelişme biçimlerinin pozitif araçları olarak ortaya çıkar. Bu durumda gelişme ve çıkar, bireysel değil, fakat ortak bir biçimde yorumlanır (Williams 1983: 326).

Williams bu çerçeveden yola çıkarak işçi sınıfı kültürü ile ne anlatılmak istendiğini açıklığa kavuşturur: Bu kültür, bir proleter sanatı, dilin özel bir kullanımı ya da işçi konseyi değil, daha çok temel bir kolektif fikir ve bundan türeyen niyetler, düşünce alışkanlıkları, kurumlar ve örflerdir (Williams 1983: 327).

Williams'a göre, kültür tümüyle kendi dışındaki alanlara (ekonomi, siyaset vb.) tabi olmadığı gibi, bütün bu alanlardan bağımsız bir işleyişe de sahip değildir. Bu nedenle toplumun bütünsel analizi çeşitli faaliyetler arasındaki karşılıklı etkileşimler ve bağlantıların belirli bir belirlenim ilişkisi ile ortaya konmasıyla yapılabilir. Bu çerçevede kültür çalışmalarına ilişkin olarak Williams'ın geliştirdiği 'toplumsal bağlar' kavramı önem kazanır (Williams 1989: 161).

Williams'a göre örgütlü bir işçi hareketi zaten çeşitli kuvvetli bağlara sahip olan toplumlarda gelişebilir. Yani işçi hareketi bir bütün olarak toplumsal hayat pratiğini sağlayabilecek ilişkilerin kurum ve uygulamasını sağlamlaştırarak kendini geliştirmiştir. Williams; coğrafi, kültürel ve toplumsal farklılıklara rağmen işçilerin gösterdikleri tepkilerdeki benzerliklere 'yapısal evrensellik ögesi' adını verir (Williams 1989: 161). Bu ögenin tarihsel süreç içerisinde kavranabilmesi açısından toplumsal bağ kavramı oldukça önemlidir. Bu bağlar farklı mülkiyet biçimleri tarafından sürekli olarak yeniden şekillendirilen akrabalık ve aile ilişkilerini, yerel bölgesel bağları, milliyet ve ırksal bağları içerir. Williams'a göre:

İşçi hareketi bu karmaşık bağlar örgüsü içinde gelişti ve yeni bir toplumsal bağ kategorisi yarattı. Bu yeni bağ örgüsünün en etkili biçimi diğer bazı biçimleri bir esaret olarak değerlendirmesiydi... Bununla birlikte her aşamada diğer toplumsal bağ örgüsü- akrabalık,

yerel bölge, ülke, din ve genellikle zanaat- varlığını hissettirdi. Toprağı ve mülkü olmayanların, kiralanan ve işten atılanların ortak hayat şartları yeni esaret biçimlerine karşı bu bağın temeliydi (Williams 1989: 161-162).

Williams için işçi sınıfı kültürü, dayanışmaya, paylaşmaya ve ortak bir düşünce tarzına dayalı bir yaşam biçimi anlamına gelir ve bu kültür toplumun diğer alanlarıyla bağlantılı olarak gelişir.

Bu çerçevede işçi sınıfı kültürünün iki özelliğinden bahsetmek mümkündür. Birincisi, işçilerin adalet ve hakkaniyet arayışlarıdır. Sınıf deneyimini edinme ve ifade etmede aracılık eden kültürel kodlar içinde adalet ve hakkaniyet nosyonuna ait olanlar, işçi sınıfı kültürünün en temel unsurlarını oluştururlar (Özügürlü 2008: 81-82). İşçi sınıfı kültürünün adalet ve hakkaniyet arayışından kaynaklanan ikinci özelliği Williams'ın vurguladığı gibi dayanışmadır. Burada kast edilen dayanışma, aynı sınıf içerisinde yer almış olmaktan kaynaklanan bir dayanışmadır ki, bu, gerek gündelik hayatta kurumsallaşmamış bir biçimde, gerek grev gibi mücadelelerde, gerekse de üretim sürecinde ortaya çıkan biçimleriyle karşımıza çıkabilir. Asıl önemlisi işçi sınıfı içerisindeki dayanışma ilişkileri himayeci değil, eşitlikçidir. Öğlen aralarında evden getirdikleri yemekleri paylaşma ya da işyerinde arkadaşının yükünü hafifletme, patron karşısında iş arkadaşını koruma gibi dayanışma örnekleri gösterebilirler. Çoğunlukla aynı mahallede yaşıyor olmaları, aynı ekonomik sıkıntıları deneyimliyor olmaları, aynı kültürü paylaşıyor olmaları yaşam alanlarında da bir takım dayanışma ilişkileri geliştirmelerine izin verir (Coşkun 2013: 49). Gündelik hayatın kendisi ve çalışma yaşamı işçiler arasında bu türden informel dayanışma ilişkileri yaratır.

Bu adalet ve hakkaniyet arayışı ile dayanışma kültürünü sınıf bilinciyle birlikte ele almak gerekir. Bu durumda sınıf bilincini kendinde sınıftan kendi için sınıfa, yanlış bilinçten devrimci bilince doğru giden aşamalar olarak almak doğru olmaz. Sınıf bilinci farklı vurgulardan beslenebilir. Thompson'ın da dediği gibi;

Sınıf, toplumsal ilişkilerin birliği içerisinde, miras aldıkları kültür ve beklentilerle, insanlar üretim ilişkilerini yaşadıklarında, belirli durumları deneyimlediklerinde ve bu deneyimleri kültürel biçimlerde ele aldıklarında ortaya çıkar (Thompson 1995: 150).

Örneğin; işçilerin sağ partilere oy vermesi, onların bütünüyle bilinçsiz olduğunu ya da bütünüyle yanlış bilinç içerisinde olduklarını göstermez. Bu anlamda sınıf bilinci bir

süreçtir ve ne zaman dayanışma ve adalet-hakkaniyet arayışı kendisine bu bilinç içerisinde yer bulduğunda ve sınıf içeriğine kavuştuğunda, o zaman bir sınıf kültüründen bahsedilebilir (Özügürlü 2008: 226).

Bu konuda Ronaldo Munck'un (1995) çalışmalarından yola çıkarak bir noktaya vurgu yapmakta yarar var. Nijerya işçi sınıfının aldığı tutumlarda din özellikle de İslam inancı önemli bir belirleyici olmuştur. Sınıf bilinci aynı zamanda İslam inancı tarafından da belirlenmektedir. Benzer biçimde Latin Amerika'da ulusalcılık işçi sınıfının bilincinin şekillenmesinde en güçlü kültürel etken olmuştur. "Muz çiftliklerinin ya da otomobil fabrikalarının mülkiyetinin yabancılara verildiği yerde, gringoya duyulan kin doğrudan doğruya sınıf kininin bir ifadesidir" (Munck 1995: 174, akt. Coşkun 2013: 52).

Ancak buradaki ulusalcı ya da dinsel ideoloji aynı zamanda sınıf çelişmesini yumuşatmaya da yarayabilir. Dolayısıyla işçi sınıfının emek sürecinde otomatikman oluşmadığı, fakat birçok toplumsal ve kültürel etkiyle belirlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Williams'ın sınıf kültürüne ilişkin yaklaşımı; sınıf kültürünün (1) toplumun diğer yapılarıyla ilişkisellik içinde ve (2) sınıfa özgü ortak bir düşünce tarzı olarak ele alınmasıdır. Bu durumda sınıf kültürünün hem sınıf bilinci hem de gündelik yaşam tarzları ile bağlantılı olarak ele alınması gerekir. Williams'ın belirttiği anlamda, kültürün sosyolojik çözümlemesinin de, ideolojiyi, bir sınıfın ya da başka toplumsal grubun resmîyet kazanmış ve bilinçli inanışları olarak almak gerekir (Williams 1983: 25). Bu anlamda, gerçek ve sahte bilinç arasındaki ayrımı ilişkin yaklaşımı bir yana bırakarak, Williams'ın vurguladığı gibi ideolojiyi, insanların kendi çıkarlarının ve kendi çelişkilerinin bilincine vardıkları karmaşık bir süreç olarak ele almak gerekir (Williams 1990: 58, akt. Coşkun 2013: 53).

Williams'ın tüm bu söylediklerinden sonra onun 'sınıf kültürü'nde vurguladığı 'kültür' kavramını nasıl ele aldığı konusundaki şüpheyi dile getirmekte fayda vardır. Williams burada sınıf kültürü derken, özne-sınıf temelinde mi yola çıkmaktadır? Yoksa sınıf içinde bulunan bireylerin kimlik ve kültürleri bağlamında özne-birey temelinden mi yola çıkmaktadır? Bu noktada Nafiz Tok'un belirttiği gibi 'kimlik bağlamında kültür' (Tok 2003: 70-71) yani çift anlamı da kastettiğini söyleyebiliriz.

1960'lar ve 70'lerde kültürel kuramcılar Stuart Hall(1932-) ve Raymond Williams'la birlikte(1921-1988) tarihçi Edward Palmer Thompson⁶ da İngiliz kültürel marksizmine eklemlendi. Bu maddi toplumsal ilişkiler bağlamı içinde kültürel alanın kurucu rolüne vurgu yapan ve tarihsel süreç içerisinde insanın eylemliliğinin merkezî olduğunda ısrar eden, kuramsal olarak biçimlendirilmiş bir yazım geleneğiydi.

Edward P. Thompson için, insanların üretim ilişkilerindeki konumu onların deneyimlerini belirlemekle birlikte, insanın başka insanlarla ortak olarak yaşadığı bu deneyimin kültürel terimlerle ifade edilmesi üretim ilişkilerindeki konumla belirlenmez. Bu nedenle sınıf, sınıf bilinci ve mücadelesinden önce varolamaz, çünkü sınıf oluşumu ile sınıf mücadelesi birbirinden ayrılamaz. Sınıf bir yapı ya da kategori değildir, insan ilişkilerinde gerçekten olan ve oluşumu da gösterilebilen bir şeydir (Thompson 2004: 39). Sınıf ekonomik olduğu kadar kültürel bir formasyondur.

E.P Thompson, Marksist üstyapı kavramını sorgulayarak bu kavramı daima belirlenen olarak görmek yerine kültürün belirleyici bir faktör ya da görelî bir özerklik verilmesi gereken bir kavram olduğunu vurgular. Ne var ki, kaba Marksist yorum altyapı/üstyapı ikiliğinde kültürü bütünüyle üstyapıya, yani bağımlı bir statüye indirger. Thompson, kültür ve maddî dünya arasındaki bağ üzerinde yoğunlaşmıştır (Coşkun 2013: 42).

Ona göre sınıf tarihsel bir olgudur. Bir yapı ya da kategori değil; insan ilişkilerinde olan ve olduğu gibi gösterilebilen bir şeydir. Sadece sınıf değil, kültür de ilişki olarak bağlamında tanımlanabilir. Böylece bütün gündelik hayat siyasi ve ideolojik bir karaktere sahip olarak kavranır. Bu yaklaşımın avantajı, kültürel hegemonyanın ne

---

⁶ Aşağıdan gelen tarihçi: İşçi sınıfı ve kültürü ile ilgilenen yeni emek tarihçileri kendilerini bu şekilde adlandırıyorlardı. Kültürel çalışmalardan tarihçiler de nasiplerini almışlardı. Ne var ki, tarihçilere göre toplumbilimsel modellerde daima değişmez ve soyut bir şey vardı: Genellikle süreci, tarihsel özgüllüğü ve gücün/iktidarın dinamiklerini devre dışı bırakıyorlarmış gibi gözüküyordu. Yeni emek tarihi 19. Yüzyıl işçi sınıfı kültürü ve siyasetine odaklanıyordu. Kendilerinden önceki tarihçilerin başarılarını ve düşüncelerini üzerine kurdukları temellerini çoğunlukla kabul ederken, bir yandan onlardan uzaklaşıyorlardı. Yani emek tarihçileri, aile yaşamı, boş zaman, popüler kültür gibi şeyleri dikkate alarak, hem neyin işçi sınıfı tarihi içerisinde sayılacağına hem de kesinlikle 'saygın olmayanlar' da dahil olmak üzere kimin bu tarih içinde sayılacağına kapsamını genişletmişlerdi. Temelde, sınıf bilinci ve mücadelesinin merkeziliğine vurgu yapıyorlardı. Bu tarihçiler arasında yer alan Thompson, tarih alanı içinde en etkili sınıf dinamiği yorumundan sorumludur. Öyle ki, Crompton'un 'Class and Stratification'(1998) adlı, çağdaş sınıf kuramı üzerine eksiksiz araştırma olan çalışmasında, işin içine dahil edilmeye değer görülen tek tarihçidir.

olduğu ve nasıl işlediği konusunda bir durum tespitine olanak vermesidir. Gramsci'nin belirttiği gibi, hegemonya kültürel alan içinde özel bir sınıfın hâkimiyetiyle ilişkilendirilir. Hegemonya, daima süreçtir; devamlı olarak yenilenmek, savunulmak zorundadır. Fakat aynı zamanda sürekli olarak sınırlandırılan, değiştirilen ve meydan okunan bir şeydir (Coşkun 2013: 43).

Bu tür bir yaklaşım, her bir toplumun tarihsel ve kültürel özgüllüklerinin ihmal edilmesine gerek olmadan ama katı bir kültürelciliğe de düşmeden işçi sınıfını çalışmaya olanak verir (Aytekin 2006: 22-23). Bu noktada asıl sorun yapı ve öznenin diyalektik bir ilişki çerçevesinde ele alınması gerektiğidir. Ne sadece kültürel ya da insan pratiğine dayanan, ne de sadece ekonomist ya da yapıların belirleyiciliğine dayanan, bu ikisini karşılıklı ilişkileri çerçevesinde ele alan bir teorinin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Thompson'ın yaklaşımının bu tür bir teorinin geliştirilmesine uygun kavramsal araçlar içerdiği söylenebilir.

Thompson'ın tarihsel projesi, üretim ilişkilerinin insanları nesnel sınıf durumlarına yerleştirdiğini, bu durumların temel antagonizmalar ve çıkar çatışmaları içerdiğini, böylece mücadelenin koşullarının yarattıklarını varsayar. Fakat sınıf oluşumları ve sınıf bilincinin keşfi, insanlar bu sınıf durumlarını 'deneyimledikçe' ve 'yaşadıkça', mücadele sürecinden doğar (Wood 2001: 95).

“Sınıf oluşumları; erkekler ve kadınlar, toplumsal ilişkilerin bütünlüğü içerisinde, miras aldıkları kültür ve beklentilerle, üretim ilişkilerini yaşadıkça ve belirlenmiş durumlarını deneyimledikçe ve bu deneyimleri kültürel biçimlerde yaşadıkça doğar ve gelişir(Thompson 1995: 150).”

Bu ifade kesinlikle şu anlama gelir ki, “hiçbir yapısal sınıf tanımı kendi başına sınıf oluşumu sorununu çözemez ve hiçbir model bize sürecin belirli bir evresinde doğru sınıf oluşumunun ne olması gerektiğini söyleyemez” (Thompson 1995:150). İhtiyaç duyulan şey, toplumun sınıfsal biçimlerde tabakalaşmasının toplumsal ilişkileri ve tarihsel süreçleri gerçekte nasıl etkilediğini göstermenin bir yoludur. Yoksa sadece “sınıf eşittir üretim araçlarıyla ilişki” biçimindeki totolojik önermeyi tekrar tekrar dile getirmek değil.

Thompson'ın buradaki amacı, sınıf bilincinin yokluğunda sınıfı inkâr etmek değil, aksine bilinçli olarak sınıfsal tanımlı kurum ve değerlere sahip 'olgun' sınıf oluşumlarından da önce ve bunu önkoşulu olmak üzere, sınıfsal belirleyicilerin toplumsal süreçleri nasıl şekillendirdiğini, insanların nasıl sınıfsal biçimlerde davrandığını göstermektir (Thompson 1995: 147).

Thompson'a göre, fabrika işçileri sanayi devriminin ilk çocukları olmadıkları gibi, ortaya en geç çıkmış grupturlar (Thompson 2004:193). Sanayi devrimini izleyen süreç boyunca çalışan kesim içinde sayısal olarak en önemli grup, tarım işçileriydi. Bu alanda bütün yıl çalışanlarla mevsimlik işçiler, gündeliklerle çalışanlarla yaptıkları işe göre ücret alanlar, belirli bir uzmanlığa sahip olup serbest çalışanlar, hep birlikte yaşama koşulları oldukça farklı heterojen bir grup oluşturuyorlardı. Değişen koşullardan belki en fazla etkilenen de bu gruptu (Thompson 2004: 213-233). Sayısal olarak ikinci önemli grup, ev hizmetinde çalışanlardı. Ücretleri düşük, çalışma saatleri uzundu. Ama çalıştıkları yerde yaşıyorlardı. Sanayi devrimi boyunca koşulları iyileşen gruplardan biri bunlardı. Aynı dönemde korkunç bir düşüş yaşamış olan zanaatkârlarla el tezgâhında çalışan dokumacıların deneyimlerini, tarım işçileri ile birlikte, 19. yüzyılın ilk yarısında işçi sınıfı bilincini biçimlendiren en önemli unsur olarak Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı Oluşumu*'nun merkezine yerleştiriyor (Thompson 2004: 213-313).

Söz konusu dönemde farklı tür işçilerce ortak olarak deneyimlenen en önemli nesnel koşul, sömürünün yoğunlaşmasıydı. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'nun 'Sömürü' başlıklı bölümünü bu durumun etkilerine ayırır. Thompson'a göre, 1790-1832 arası gelişmelerini etkileyen temel nesnel belirlenimler; kapitalist mal edinme biçimlerinin başarılı olması, bunun getirdiği sömürünün yoğunlaşması ve bu sömürünün sürdürülmesini sağlayan toplumsal ilişkiler yapısı, yasal biçimler ve siyasal güçlerdir. Önemli olan nokta; bu faktörler hem 'geleneksel' hem de yeni emek biçimlerini etkilemiş ve ikisinin ortak 'deneyimleri', bunun getirdiği mücadele ile birlikte sınıf oluşumu sürecinin temelini atmıştır (Wood 2001: 97-98).

Öyleyse, bu heterojen grupları bir sınıfta birleştiren, sadece nesnel bir 'bir araya geliş' değil 'deneyim'dir. Üretim ilişkileri ve sınıf oluşumu arasındaki bu bağlantı muhtemelen başka bir şekilde kavranamazdı, çünkü insanlar asla üretim sürecinde sınıf oluşumları dâhilinde bir araya gelmezler. Emek gücünün 'bir araya getirilmesi ve

dönüştürülmesi' tamamlandığında bile, insanlar en iyi ihtimalle üretim birimlerinde, fabrikalarda bir araya gelirler. Bu tür bireysel birimleri aşan biçimde sınıf oluşumlarının bir araya gelmeleri ise başka türden bir süreçtir, onların ortak bir deneyim ve ortak çıkarlarına dair bilinçlerine ve bunlar üzerinden hareket etme eğilimlerine bağlıdır (Wood 2001: 104).

Thompson'ın tarihsel projesinin tümünün temel kuramsal ve metodolojik ilkesi şudur:

Nesnel belirlenimler- üretim ilişkilerinin ve çalışma koşullarının dönüşümü- kendilerini 'sınıflanamayan farklılaşmış insan hammaddesi'ne değil, tarihsel miras, gelenek ve değerlerin taşıyıcısı olan tarihsel varlıklara dayatırlar (Thompson 2004: 213).

Ancak Thompson'ın tezi, bundan fazlasını içerir. Onun tarihsel materyalizminde 'nesnel' ve 'öznel', ikici biçimde ayrılan (kendilerini kolayca zorunluluk ve faillik ölçümüne bırakan) ve birbiriyle sadece dışsal olarak ve mekanik biçimde ilişkili olan şeyler değildir. Onların Nesnel etki ve öznel tepki olarak birbirleriyle ardışık şeyler olmadığını fark etmek zorunludur (Thompson 1994: 298). Toplumsal analize bir şekilde, aynı anda 'nesne' ve 'özne' olan, nesnel süreçlerde hem fail hem de maddi güç olarak bulunan bilinçli ve etkin tarihsel varlıkların rolünü dâhil etmek gerekir. Nihayet Thompson'ın analiz biçimi, kültürü ve değerleriyle işçi sınıfının kendisini 'oluşturma'daki etkin rolünü kavramayı mümkün kılar (Wood 2001: 105).

Thompson'ın 'hegemonya' anlayışı tam da bu görüşlerinin üzerine kuruludur. Öyle ki, onun çalışmalarının çoğu, açık ya da örtük biçimde, hegemonyanın tek yönlü ve eksiksiz olduğu, "tüm yönetilenler üzerinde tümüyle kapsayıcı, deneyimlerinin tam eşğine ulaşan ve zihinlerine doğuştan itibaren, dağıtmaya güçlerinin yetmediği ve deneyimlerinin düzeltilmediği tabiyet kategorileri eken bir tahakküm"(Thompson 1995: 164) dayattığı görüşüne karşı yönelmiştir. Onun söylediği gibi, bu hegemonyayı tâbi sınıfları yöneten sınıfın ideolojisinin ve kültürel tahakkümünün içerisinde tümüyle massedilmesiyle özdeşleştirme eğilimi, Batı Marksizminde önde gelen bir temadır. Öyle ki, karşı hegemonik bir bilincin ve kültürün inşası ve işçi sınıfı hegemonyasının kurulması elbette özgür ruhlu entelektüeller tarafından gerçekleştirilmelidir (Thompson 1995: 163). Bu tür bir Marksist anlayışın aksine Thompson için hegemonya bir sınıfın tahakkümü ve diğerinin boyun eğmesiyle eş anlamlı değildir. Bunun yerine sınıf mücadelesini kapsar ve tabi sınıfların, özetkinliklerinin ve direnişlerinin damgasını taşır.

2.3 KİMLİĞİN YÜKSELİŞİ

1980 sonrasında sınıf kuramı ve çözümlemesi çok ciddi eleştirilere maruz kaldı. Bu eleştiriler son 35 yılda gerçekleşen siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel değişikliklerle doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılıydı. Bu değişikliklerin kısa bir listesi yapılmış olsaydı, gelişmiş kapitalist toplumlarda imalat sektöründen hizmet ekonomisine doğru bir değişim gerçekleşmesi; sınıai işçi sınıfının çöküşü; yeni sağın yükselişi ve onun peşi sıra gelen solun krizi bu listede kendine yer bulurdu. En önemlisi de feminizmin, çevreciliğin, eşcinsellerin haklarının, ırkçılık karşıtlığının, dinsel, ulusal ve etnik hakların çeşitli savunularının giderek merkezîleşmesidir. Süreç, ‘yükselen kimlikler’i getirmiştir. Ortaya çıkan bu postmodern ve küreselleşmiş dünyada kimliğin yükselişe geçmesi kendi içinde nasıl anlaşıldığına ilişkin değişikliklerden ayrılamaz. Kimliğin anlaşılmasında, onun sabit ve değişmez olarak algılanmasından çoklu, melez ve akış halinde olarak kavranmasına doğru bir değişim yaşanmıştır. Kimlik kavramının çok boyutluluğunun kuramsallaştırılması öne çıkarılmaktadır ve kimliğin geçmişte sınıf anlatılarında kabul edildiğinden çok daha karmaşık olduğunu savlamaktadır. Buna göre sınıf, kimliğin tanımlanmasında pek çok yöntemden yalnızca biridir ve sesinin gürlüğü tarihsel konjonktüre göre değişmektedir.

Bu noktada tartışma boyunca kimlikten ne anladığımızı açmakta yarar vardır. Kimlik genel anlamıyla, ‘Ben kimim?’ sorusuna verilen yanıttır. Fakat kendi içerisinde ‘bireysel/kişisel’ ve ‘kolektif/toplumsal’ olarak ayrıma gider. Bu çalışmada ise kimlik her defasında ‘toplumsal/kolektif kimlik’ yönü ile dikkate alınmalıdır.

“Tüm insanlar, belirli bir toplum yapısının içine doğarlar”. Bireyin kimliğinin oluşum sürecinde içinde doğduğu toplumsal yapının genel dinamikleri, ailenin kattıkları, çevresel etkenler ve kişiler arası etkileşim; önemli ayırım noktalarını şekillendirir. İşlevsel kimlik tanımı belirli noktaları vurgulayarak bu süreci yorumlamaya çalışır. Bu yorumların ışığında kimlik kavramı için üç unsurdan bahsedilebilir.

- Bir kişinin aynı kolektif kimliğe bağlı diğer üyelerden farkını ve özgünlüğünü sağlayan, kişinin kolektif kimliği ya da karakteri değiştiği noktada dahi içsel tamlığını ve bütünlük hissinin devamlılığını getiren unsur.

- Bir insanın kişilik özellikleri olarak da ifade edilen psikolojik nitelikleri ve hayatının geneline yaydığı temel değerler, hedefler ve inançların oluşturduğu unsur. İlk unsura benzer şekilde kişiliğin ya da kişisel niteliklerin değişimi söz konusu olabilir.
- Kişinin dini, etnik ya da ulusal kimlik seçimlerini ifade eden sosyo-kültürel kimlik, kendisini ifade ettiği kültürel kimlik ve bu kimlik dolayısıyla elde ettiği kimi amaçlar. Sosyo-kültürel unsur olarak da kodlanabilir (Tok 2003: 119).

Bu noktadan hareketle şunu söylemek mümkündür: Kişi, kendi kimliğini toplum ve kültür içerisinde tanımlar. Bu tanımlama, kültürel olarak belli seçimleri de gündeme getirir. Doğuştan gelen ya da verili toplumsal yapı içerisinde kabul görecektir seçimler kadar; bunları karşısına alacak seçimler de söz konusu olabilir. Kişi, belirli ortaklıklara sahip olduğu kolektif kimlik üyelerinden de, kendi kişisel deneyim ve yaşayışı sebebiyle farklıdır. Kısaca onu diğerlerinden benzersiz kılan ve temel seçimleri değiştirdiği noktada dahi sabit kalan bir çekirdek vardır. Kimliğin bu sabit yapısı kadar, değişimi mümkün kılan hareketli yapısı da önem arz etmektedir. Kimlik, öncelikle bir kimlik bağlamı içerisinde tanımlanır. Ardından ise bu bağlam içerisinde şekillendirilir. Hangi kimlik bağlamını seçeceğimiz iradi kararımıza bağlıdır fakat bağlam seçildikten sonra verilen kararlar ancak o bağlama için olacağından bu yönüyle zorunludur (Tok 2003: 125- 129). Kültürel kimliğe dair bir örnek vermek gerekirse, kişinin içinde doğduğu bağlamı olduğu gibi kabullenmesi, Türkiye'den hareketle Müslümanlığı tercih etmesi en sık yaşanan seçimdir. Aynı zamanda kişinin başka bir dini tercih etme şansı da vardır ve bu iradidir. Fakat kişi diyelim Hıristiyanlığı benimsedikten sonra, bu kimliğin bağlamında hareket etmek zorundadır. Aynı zamanda bu seçimin çevre tarafından onayı da gerekir. Yani bu tür kimliklerin seçimi, çevre ile etkileşimi gerektirir ve diğer kolektif kimlik seçimlerine göre daha zordur. Diğer taraftan, çevrecilik gibi bir kolektif kimlik ise içinde bulunduğumuz kültürel yapıdan bağımsız, onay gerektirmeyen kişi tarafından seçilmesi ve de bırakılması daha kolay bir kolektif kimliktir. Bu kimlikler arası ayırım, hem tarihini verdiğimiz teorik tartışmanın sağlığı, hem de çalışmanın çizgisi (yani hangi kolektif kimlikler üzerinden tartıştığı) bakımından önem taşımaktadır.

Etienne Balibar, kültürel kimlikleri kendi içerisinde çelişkili kavramları birleştiren kategoriler olarak görmektedir. Örneğin kültürel kimliğin; kişinin evrensel bir düşünce

ve pratik geliştirmesini, onu diğerlerinden ayıran sınırları ortadan kaldırmasını ve dile ait, dini, politik ve müzikten edebiyata kadar estetik gerçeklerin birbirine bağlanmasını engelleyerek tekil kıldığını söylemektedir. Fakat kültürler kendilerini evrensel olanla kıyaslamadan kendilerini ortaya koymadıklarından, bu anlamda evrensel olanla da zorunlu bir ilişkisi olduğunu belirtmektedir. Üstelik nesnel bir yapının, yaşanmış deneyimler gibi öznel süreçlerle bütünleşmesine ya da kültürel kimliğin taşıyıcılarının bilinç düzeyleri gibi öznelliklere de yaslandığına işaret etmektedir (Balibar 1995: 174-175).

Stuart Hall ise “büyük kolektif-sosyal kimlikler” olarak sınıf, ırk, ulus, toplumsal cinsiyet ve Batı’ya içkin kimliklere vurgu yapmak eğilimindedir (Hall 1991: 16). Sosyal kimliğin anahtar ayrımını oluşturan kavramlar ise birey ve toplum, politik güç, politik statü, politik aktivizm, ekonomik durum, sürdürülebilir kalkınma, ideolojik arka plan, uzamsal tanımlar ve ağ etkileşimleridir (Cherni 2001: 74, akt. Köseoğlu 2010: 129). Bu elbette salt kişiler açısından değil, onların içinde bulunduğu toplum açısından da temel parametreler olarak öne çıkar. Stuart Hall, bu büyük kolektif-sosyal kimliklerin uzun erimli bir tarihsel süreçte evrildiklerini ve modern dünyayı oluşturdıklarını belirtir. Bu süreçte kimlikler; endüstrileşme, kapitalizm, kentleşme, dünya pazarının oluşumu, emeğin sosyal ve cinsel ayrımı, ulus-devletin egemenliği, Batılılaştırma ve modernlik fikirleri arasındaki kimliğin tespiti gibi gelişmelerle hem yürümüş, hem de sabit kılınmıştır. Fakat tüm bu büyük kolektif-sosyal kimliklerin düşüşünün mü yoksa yükselişinin mi daha tehlikeli olduğu konusunda şüpheleri vardır. Bu büyük kolektif-sosyal kimliklerin hiçbirisi, geçmişteki tarihsel, epistemolojik ya da sosyal yerlerinde bulunmamaktadır artık. Aynı homojen formu korumaları beklenemez. İçlerindeki farklılaşmalara, bölümlenmelere ve parçalanmalara karşı dikkatli olmamız gerekir. Onlar artık bir bütün gibi iş görmememektedirler dolayısıyla bizlerin kültürel ya da bireysel kimliklerimizle bir ilişkileri olursa, artık sorunlara çözüm bulan, yapılandıran ve dengeleyen güçleri olmayacaktır. Hall açıkça bu büyük kolektif-sosyal kimliklerin, eskiden yapabildikleri gibi bizlere bir “kimlik” kodu veremediğini söyler (Hall 1991: 45). Hall’ın tespiti genel anlamda bir eğilimi somutlaştırması bakımından da önemlidir çünkü bir kimlik kategorisi olarak sınıfın, artık kişiyi tanımlamakta yetersiz kaldığına ilişkin bir saptamayla “eskiden farklılaşan” yeni bir dönemin işaretini verir gibi gözükmektedir. O halde girilen yeni dönemde kişiye kimliğini kazandıracak olanın

mahiyeti nedir? Hall *'Yeni Zamanlar'* projesiyle bu konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır.

'Yeni Zamanlar' projesi, İngiliz Komünist Partisi'nin özerk yayın organı olan *'Marxism Today'* etrafında toplanmış bir grup entelektüel tarafından oluşturulmuştu. *'Yeni Zamanlar'*, özelde İngiltere'de Thatcherizm olarak adlandırılan Yeni Sağ ideolojik formasyonu ve kapsayıcılığını analiz ederken, bir yandan da yeni bir sol siyaset tahayyül etmeye çalışmaktaydı. *'Yeni Zamanlar'*; geleneksel sol argümanların geçersizleştiği, sınıf kavramının toplumsal tüm çelişkileri artık karşılayamadığı, toplumun heterojen yapısının farklı mücadele pratiklerince harekete geçirilmesi gerektiği, kimlik kavramının siyasal stratejilere ve programlara ağırlığını koyduğu, piyasanın belirleyiciliğinin reddedilemeyeceği, ulus-devletin siyasi birim olarak geçersizleştiği, küreselleşmenin etkilerinin siyaset alanında da görüldüğü, disiplinler bir parti örgütü ile mücadelenin yerini yeni toplumsal hareketlere bıraktığı, hizmet sınıfının yoğunluklu olarak arttığı, tüketim vurgusunun ön plana çıktığı, kolektif yapıdan çok bireyciliğin önem kazandığı, esnek çalışmanın başat kılındığı post-fordist bir çalışma sürecini ve post-fordist kültürün hüküm sürdüğü bir çerçeveyi tanımlamaktadır.

Yeni zamanlar; siyaseti, emek ile sermaye arasındaki bir çatışma olarak görmekten ziyade, onu 'güç ve çatışma noktaları'nı çoklu hale getirmek olarak tanımlıyordu. Bu da yalnızca tek bir güç oyunu olduğu düşüncesini reddetmek ve bir stratejiler ve güçler ağı ile onların eklenmesi; böylelikle de siyasetin daima konuma ilişkin olduğu düşüncesini öne sürmek anlamına geliyordu (Hall ve Jacques 1995: 130).

*'Yeni Zamanlar'*ın bir başka özelliği zıtların ve direniş odaklarının çoğalması ve yeni öznelerin, yeni toplumsal hareketlerin, yeni kolektif kimliklerin –politikanın iş göreceği geniş bir alan ve değişim için unsurlar- ortaya çıkmasıdır (Hall ve Jacques 1995: 22).

Yeni zamanlar kimliğe bağlanmıştı ve yeni hareketin siyaseti de tartışmasız bir şekilde son kertede Marksizmle pek bir alışverişi olmayan radikal çoğulculuğun bir biçimi üzerinden kurulmuştu. Kimlik anlayışları postmodern ve postyapısalcı düşünceden, özellikle de kültürel çalışmalar içerisinde kavrandığı biçimiyle devşirilmiş söylemsel özne kavramına dayanıyordu. Hall'ın yazdığı üzere bu kavrayış;

...çok daha parçalanmış ve bütünlüksüzdü, çoklu kendiliklerinden ya da içinde yaşadığımız farklı toplumsal dünyalarla ilişki içerisinde olan ve tarihte süreç içerisinde üretilmiş kimliklerden oluşuyordu. Özne, farklı söylemler ve pratikler tarafından apayrı bir biçimde yerleştirilmiş ya da konumlanmıştı (Hall 1995: 120).

Post-Marksist bakış açısına sahip olanlar ise klasik Marksist kurama kapsamlı bir eleştiri getirdiler. Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe'nin Marksizm eleştirisi, sınıf bilinci ve mücadelesinin yapısal konumlar tarafından belirlenmesi ve de öznenin salt sınıf öznesi olarak görülmesine karşı çıktılar.

Ekonominin alanının içsel yasalara tabi, kendi kendisini düzenleyen bir yer olduğu doğru değildir; nihai bir sınıf çekirdeğinde sabitleştirilebilecek toplumsal failerin oluşumu için bir ilke de yoktur; sınıf konumları tarihsel çıkarların zorunlu yeri de değildir (Laclau & Mouffe 2008: 145).

Laclau ve Mouffe'nin teorisinde söz konusu kopuş esas olarak sınıf kimliğinin parçalanmasında ifadesini buluyor. Ancak parçalanmaya yol açan dönüşümleri Laclau ve Mouffe nesnel toplumsal sürece yerleştirmektedir. Onlara göre, yeni toplumsal hareketler İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan ve giderek sağlamlaşan yeni bir hegemonik formasyonun sonuçlarıdır. Bu hegemonik formasyon, yarı otomatik montaj hattı, sosyal devlet ve kitle iletişim üçlüsüne dayanır. Bu üçlü yapı, giderek yaygınlaşan bir metalaşma, bürokratikleşme ve kültürün kiteselleşmesi anlamına gelmektedir. Bu süreç ise, eski antagonizmaların yayılmasına ve yenilerinin oluşmasına yol açmıştır. Ancak yeni antagonizmalar üretim ilişkilerinden kaynaklanmadıkları ölçüde sınıfsal değildirler (Savran 2006: 108-109).

Bu noktada antagonizma kavramını açmak yararlı olacaktır. Yazarlara göre, eşitsizlik ya da tâbiyetler ancak bunlara karşı çıkıldığında antagonizmaya dönüşürler. Çağdaş toplumda antagonizmaların çok çeşitli ve çok sayıda alana yayılmasının temelinde ise, artık metalaşmanın üretim alanının ötesine, bürokratikliğin de devletin dışına taşması yatar. Dolayısıyla da, günümüzde merkezi bir antagonizma ya da çelişkiden söz edilemez; sınıf çelişkisi bu çeşitli antagonizmalar arasından ancak bir tanesidir (Mouffe 1983: 140-1).

Laclau ve Mouffe'den farklı olarak Alain Touraine ise, sanayi sonrası toplum kavramıyla yeni bir toplum tipi tanımlamaktadır: Bu kavram aşırı sanayileşmiş toplumu

değil, daha köklü ve küresel bir kopuşu ifade etmektedir (Touraine 1985: 781). Sanayi sonrası toplumda merkezi hâkimiyet alanı, ‘sembolik mallar’ üretimidir. Bu toplumda hâkimiyet ve iktidar, bilgi akışının ve kültürün denetlenmesiyle kurulur. Sanayi toplumunun, üretim araçlarının denetimine dayalı hâkimiyeti bağlamında çalışma hayatı ve ekonomi ekseninde oluşan merkezi çatışmalar artık kültür-ahlak alanına kaymıştır(Touraine 1985: 773-774).

Touraine, önceki dönemlerde var olan ulus-hükümdar, daha sonra işçi-işveren arasındaki çatışmaların yerini günümüzde öznenin savaşımlarının aldığını ileri sürer. Ona göre özne olma, bireyin kendi öyküsünü eyleyeni olabilecek koşulları bulma çabasıdır (Touraine 2005: 124-127). Böylece özneyi tarih sahnesinden ve toplumsal analizlerden çıkaran yapısal analizler karşısında, Touraine’in tarihsel bir bakış açısı ile toplumun kendine ilişkin edimde bulunma ve dolayısıyla ‘toplumsal eylem’i tanımlayan kültürel yapıyı değiştirebilme yetisi üzerine, diğer bir deyişle tarihsel yasalara ve maddi gereksinimlere boyun eğmeden kendi tarihlerini yaratma konusunda Touraine ‘özneyi geri döndürür’. Çünkü toplumsal sınıf kavramının yerini ‘toplumsal hareketler’ kavramı almaktadır. Böyle bir toplumda işçi sınıfı ‘devrimci özne’ konumunu kaybetmiş, yerine, kültürel malların üretimine ve bu üretimin amaçlarına odaklanan yeni çatışma zeminlerinin yarattığı ‘yeni toplumsal hareketler’ geçmiştir (Touraine 1995: 274-282).

Bu yeni hareketlerin temeli olan kimliklerin özelliği kendi üzerine düşünen, kendini normatif olarak kuran kimlikler olmalarıdır. Touraine’in teorisinin genel bağlamı kültür üretimidir; dolayısıyla bu üretimin sonuçları olan imgelerin mümkün kıldığı kimlikler, merkezi çatışma alanını oluşturur. Söz konusu kimliklerin ikinci bir özelliği de sınırlı olmalarıdır. Toplumsal aktörler kendi kimliklerini birbirleri karşısında sınırlamakta, kendilerine evrensel kimlikler atfetmemektedirler. Bu da tek tek her bir kolektif aktörün özerkliğine ve giderek sivil toplumda genel bir çoğulculuğa olanak tanımaktadır (Savran 2006: 115).

Diğer yandan, Touraine’in ve Laclau ve Mouffe’nin teorilerine karşı, üretim alanı ile kimlik üzerinden yükselen yeni hareketlerin ilişkilendirilmesi üzerine teoriler mevcuttur. Claus Offe’nin tezi, yeni toplumsal hareketlerin temelinde ‘toplumsal çelişkilerin yapısal çoğullaşması’ sürecinin yattığıdır(Offe 1988: 31). Offe’ye göre, çağdaş toplumda emek-sermaye çelişkisinin dışında üç ana çelişki kümesi vardır:

(1) Teknolojik akılcılığın egemenliğinden doğan çelişkiler, (2) bürokratik rasyonalitenin egemenliğinden doğan çelişkiler ve (3) aile ve patriarkanın yol açtığı çelişkiler. Yani bunlar, emek-sermaye çelişkisine indirgenemez olmakla birlikte, bütünsel bir sistem oluştururlar.

Offe'ye göre(1985: 833-34) bu hareketlerin dile getirdikleri sorunlar, yaşam dünyası sınırları içinde kalan sorunlardır. Bunların bir bölümü, beden, sağlık, cinsellik ekseninde yer alır; ikinci bir eksen, mahalle, kent, çevre eksenini olarak tanımlanabilir; daha geniş bir alanda ise kültürel, etnik, ulusal kimlik sorunları yer alabilir. Bu hareketlerin öne çıkardıkları değerlere gelince, bunların bütünü, denetlemeye isyan, kimliğin vurgulanması biçiminde ifade edilebilir.

Ayrıca, yeni toplumsal hareketlerin aktörleri kimliklerini sınıfsal olarak ifade etmezler, ama bu onların belirli bir sınıfsal bileşime dâhil olmadığı, sınıf-dışı olduğu anlamına da gelmez. Bu hareketler, tek bir sınıfa değil, bir ittifaka dayanmaktadırlar. Buna bağlı olarak da talepleri ya evrenseldir ya da sınıfsal taleplerden daha tikeldir (Offe 1985: 833-34).

Bu bütüleştirici teorik tahlil, Immanuel Wallerstein'ın teorisinde daha da belirginlik kazanır. Wallerstein'ın çabası tam da kapitalizmin içsel mantığı ile ırkçılık ve cinsiyetçilik, yani üretim ve üretim-dışı denem alanları arasındaki bağlantıyı kurmaya yöneliktir. Yazara göre bu bağlantılar yapısaldir: Kapitalizmin iki temel gerçeği vardır. Bunlardan biri, artık-değer kütesinin büyümesi için ücretli emeğin genişlemesi, yani proleterleşmenin yaygınlaşmasıdır. Ancak kapitalizmin aynı zamanda da, emek gücü değerini düşük tutulması için ücretli emek içinde yapısal bir katmanlaşmayı sağlaması gerekir. Cinsiyetçilik ve ırkçılık katmanlaşmış bir ücretli emeğin oluşması için kapitalizmin yararlanacağı ayrımcılıklardır. Kapitalizm bir yandan herkesin ücretli emeğe katılımını mümkün kılacak biçimde, eşitlik/evrenselcilik ideolojisine yaslanırken, öte yandan da cinsiyetçiliği ve ırkçılığı sürekli olarak yeniden üretir, hatta değişik biçimlerde bunları kendisi yaratır (Wallerstein ve Balibar 2007: 47-49).

Bu açıklamalar, teorisyenlerin bazı noktalarda kolaycılığa kaçtığına işaret etmekte ve dolayısıyla teorik boşluğa yol açmaktadır. Şöyle ki;

Mouffe ve Touraine'in teorilerinde doğrudan doğruya üretimden kaynaklanmayan antagonizmaların/çatışmaların üretim ilişkilerinden tümüyle kopuk olduğu varsayımına dayanmaktadır. Üretim alanı ile üretim-dışı alanlar arasındaki bağlantının kurulmayışı Touraine ve Mouffe'de kendini farklı şekillerde göstermektedir. Touraine'de; 'sembolik mallar' üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte üretimin aynı zamanda belirleyici hale geldiği varsayılıyor. Sanayi- sonrası toplumun yepyeni bir toplum tipi olduğu tezinin asıl önemi de burada yatmaktadır. Oysa sanayi üretimine dayanmayan bir kültür üretimi hipotezi ne kadar sağlam olabilirse bu hipotez de ancak o kadar sağlam olabilir gibi gözükmektedir. Touraine' in merkezî kavramına atfettiği anlam düşünüldüğünde merkezi çatışmanın kültür alanına kaydığı saptaması ise ancak bu hipotez doğru olduğunda geçerli olarak düşünülmelidir. Öte yandan Mouffe, keza Hall için de, antagonizmaların çeşitlenmesini bir yanıyla metalaşmanın yaygınlaşmasına bağladığı halde, bunu kapitalist yaşam biçiminin bütün alanlara sızması olarak nitelendirmekte fakat yine de antagonizmaların sınıfsal olmadığını söylemektedirler.

Ellen M. Wood bu durumu kısaca şöyle açıklar “..bu öteki alanların ..kapitalizmin belirleyici gücü olan toplumsal mülkiyet sistemine girmediğini göstermeden 'kapitalizm sorunu'nu kavramsal düzeyde yok sayarak çözmek demektir”(Wood 1990: 65-66, akt. Savran 2006: 129).

Wallerstein'da ise; yeni toplumsal hareketleri işçi hareketinin kendisi olarak görmek, 'kolektif işçi' kavramının taşıdığı anlamı tahlil dışı tutmak demektir. İşçi sınıfının çeşitli kimlikleri aynı düzeye yerleştirildiğinde, işçi sınıfını dar bir ekonomik mücadeleye hapseden korporatizme indirgemek olacaktır. Bütünleştiricilik adına sınıf indirgemeciliğine düşen bu teoriler, yeni toplumsal hareketlerin dile getirdikleri sorunların tümünü kapitalizmin kurucu çelişkisine bağlayarak cinsiyetçiliğin ve ırkçılığın ondan bağımsız iç dinamikleri olduğunu görmezden gelmektedirler.

Her iki taraf için sorulacak soru ise; yeni toplumsal hareketler kategorisindeki kimlikler ile alakalıdır. Bu kimlikleri hiç ayırıştırılmadan aynı kavram altında toplamak mümkün mü? Bunların bir bölümü özgül bir toplumsal grup temelinde oluşmuş ve grubun çıkarlarını savunan hareketlerdir. Örneğin; etnik, azınlık hareketi gibi. Bu türden hareketler evrensel bir çıkar çevresinde herkesi mobilize etmeyi hedeflemezler. Oysa çevre ya da barış hareketinin tüm söylemi insanlığın genel çıkarı üzerinedir. Örneğin

tam bu noktada, Wallerstein'a ırkçılık ve cinsiyetten bahsederken yeşil hareketten neden bahsetmediğini sormak çok da manidar olurdu.

Toplumbilimsel sınıf çözümlemesindeki bunalıma daha önce saydığımız gelişmeleri anlama çabası zemin hazırladı: Post-endüstriyalizm ve post-fordizm, tüketimcilik, postmodern kültür, komünizmin sonu, işçi sınıfı hareketinin çöküşü, yeni kimlikler ile yeni toplumsal hareketler ve yeni hakların zaferi. Kimi toplumbilimcilere göre 'yeni zamanlar' bu gelişmelerin çekirdek düşüncelerini yeniden düşünmeyi zorunlu kılmıştır.

Jan Pakulski ve Malcolm Waters, sınıf kavramının gücünün azaldığını ve artık savunulamayacağını düşünüyordu. 20. yy'ın sonlarına doğru giderek marjinalleşmeye başladığına inanıyor ve çalışmalarını 'sadık kuramsal ve kavramsal hizmetkârın gözden düşüşünün son ayinleri' olarak görüyordu (Pakulski ve Waters 1996: vii, akt. Dworkin 2012: 144). Onların argümanlarını Pakulski'nin özetlediği şekliyle şöyle sıralayabiliriz (Pakulski, 1996: 64-65):

- Birçok ülkede hükümetler tarafından gerçekleştirilen özelleştirme programları mülkiyetin kapsamlı biçimde yeniden dağılımıyla, küçük mülk sahiplerinin çoğalmasıyla, dolayısıyla mülk sahibi ve mülksüz kategorileri arasındaki ayrımların belirsizleşmesiyle sonuçlanmıştır. Devlet sektörünün önemli bir bölümünün özelleştirilmesinin yanı sıra ev sahipliğinin artması, hissedarların sayılarının hızla yükselmesi ve sermayenin yoğunlaşmasının azalması böyle bir belirsizliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Vasıfların geliştirilmesi ve mesleklerin profesyonelleşmesi süreci de bu sınıflar arası ayrımın belirsizleşmesine katkı sağlamıştır (Pakulski, 1996: 64-65).
- Yurttaşlık haklarının genişlemesi yaşam şanslarının siyasi açıdan tanımlanan ve yasal olarak korunan haklarla ilişkilendirilmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu, tabakalaşma yapısının daha farklı bir düzeyde parçalanmasına yol açmış ve yeni ayrıcalıklarla çatışmaları beraberinde getirmiştir (Pakulski, 1996: 64-65).
- Korporatist politikayı oluşturan sınıf kimlikleri, sınıf ideolojileri ve sendikalar gibi sınıf örgütlenmelerinin değerinin azalması ve piyasaların küreselleşmesi eski sınıf ayrımlarını belirsiz hale getirmiştir. Dolayısıyla, örneğin, mülk sahipleri, yöneticiler ve işçilerin kâr, ücret/maaş ve işlerin elde tutulabilmesi için

işbirliği yapmaları olağan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Pakulski, 1996: 64-65).

- Giderek artan bolluk ve buna paralel olarak gelişen kitlesel tüketim, değerler üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Kitlesel tüketimin genişlemesi, tüketim mallarının fiyatlarındaki düşüşler ve gelirdeki artışlarla birlikte oluşan bir durumdur. Bu olgu, tüketici olarak bireylerin çıkarlarıyla (üretim maliyetlerinde ve fiyatlarda düşüş) üretici olarak bireylerin çıkarları (yüksek ücret/maaşların korunması) arasında bir gerilimin ortaya çıkmasına neden olur. Bu gerilimin yanı sıra bir yaşam tarzı oluşturucusu olarak tüketimin giderek artan önemi geleneksel sınıf ilişkilerinin zayıflamasına yol açmıştır (Pakulski, 1996: 64-65).
- Medyanın etkisiyle birlikte, Benedict Anderson'un (1983) adlandırdığı sınıf temelli olmayan 'hayali cemaatler'in oluşması sınıfların çözülmesine yol açmıştır. Hayali cemaatler her zaman için var olmasına karşın bunlar son yıllarda çoğalmıştır. İnsanlar kendilerini paylaşılan ilgilerle (yeşiller), alışkanlıklarla (sigara içmeyenler), zevklerle (vejetaryen) ya da atfedilen özelliklerle (siyahlar, kadınlar) ilgili cemaatlerin üyeleri olarak görürler. Bu hayali cemaatler bireylere kimlikleri sağlamakta, dayanışma duygusunun gelişmesini olanaklı kılmakta ve geçmiştekenden daha geniş bir çapta ortak sosyal eylemlerin ortaya çıkmasının önünü açmaktadır. Ayrıca farklı tüketici grupları gibi insanların imgesel olarak uyarılmış belirli topluluklarla kendilerini özdeşleştirmelerini sağlamada medyanın daha önemli bir rol oynamasıyla birlikte sınıfın sosyal öneminde belirgin bir azalma gözlenmiştir (Pakulski, 1996: 64-65).
- Yeni toplumsal hareketlerin ve yeni politikaların harekete geçirilmesi de bu sürece katkıda bulunmuştur. Çağdaş siyasi çözümlerinin en önemli konularından biri yeni toplumsal hareketler ve yeni politika adı altında çalışılan siyasi aktivizmin ortaya çıkmasıdır. Buradaki nokta, aktivizmin sınıf üyelerini harekete geçirmemesi, geleneksel sınıf konularını, sınıfla ilişkili örgütlenmeleri ihmal etmesi ve eski sınıfla ilişkili sol-sağ yelpazesini çapraz bir şekilde kesen ayrıcalıkları ortaya çıkarmasıdır. Ne yeni toplumsal hareketleri oluşturan

öğelerin kompozisyonu, ne de kamulaştırılan sorunların karakteri sınıf terimleriyle çözümlenebilir. Etnisite, toplumsal cinsiyet ve yaşa dayalı farklılıklar sosyal kimliğin önemli kaynaklarını teşkil etmektedir. Yeni toplumsal hareketler de bu kimlikler etrafında oluşmakta ve sınıfa dayalı toplumsal hareketlerin yerini almaktadır (Pakulski, 1996: 64-65).

Pakulski ve Waters'ın yukarıda bahsettiği değişim ve dönüşümler belli bir takım gerçekliklere isabet etmektedir. Ancak bunların yorumlanmasında sınıfın bittiği, dolayısıyla sınıf hareketinin bittiği, bundan sonra da gelişmesinin olanaksız olduğu biçiminde çıkarılan sonuçlar, bu konuda benzer açıklamaları yapan toplumbilimciler tarafından ortak bir kanı olmayıp, 'sınıfın ölümü' cevaplanmamış bir soru olarak ortada kalmıştır.

Tüm bu teorik tartışmalardan hareketle, diğer bölümlerde işçilerle yapılan saha çalışmasından ortaya çıkan veriler yorumlanmaya çalışılacaktır.

3. BÖLÜM

İŞÇİ SINIFI KİMLİĞİNİ OLUŞTURAN TEMEL UNSURLAR VE BUNLARIN BİRBİRLERİYLE İLİŞKİLERİ

Ortak bir sınıf bilinci ile bunların gelişimine katkıda bulunabilecek kurumların ortaya çıkması açısından işçilerin yaşam pratikleri ve bu yaşam pratikleri içerisinde bir işçi sınıfı topluluğunun oluşup oluşmadığı olması önemli bir yer tutar. Alan Dubetsky (1977), kültürel kurumları ya da kent mekânını ve yerel alandaki toplumsal güçleri göz önüne almaksızın sınıf bilincini anlamaya çalışmanın anlamsız olacağını vurgular. Kısacası işçilerin sınıf bilincine sahip olması ile bir topluluk bilinci (hemşehrilik, akrabalık gibi) geliştirmeleri ve bu ikisinin birbirleri üzerine etkilerinin ne olacağı işçilerin toplumsal yaşam pratikleriyle yakından ilgilidir. Bu çerçevede genel olarak kabul edilen şey, sınıf temelli bilinç oluşumunun topluluk-temelli bilinç oluşumu gibi farklı temellere dayanan bilinç odakları tarafından engellendiği şeklindedir. Bu, topluluk bilinci temel olarak sınırlı ve çoğunlukla topluluk içindeki dayanışmanın sadece topluluk üyelerini kapsadığı bilinç biçimi olarak tanımlanabilir. Bu durumda topluluğu oluşturan özellik ne ise, o özelliği taşımayanları dışladığı ölçüde baskıcı ve dışlayıcı olabilir. Diğer taraftan üyelerin kısmi çıkarlarını tatmin etmelerini sağlama özellikleri de olduğundan bireyler için sınıf hâkimiyetine ve hegemonyaya karşı koruyucu alanlar da oluşturabilir. Ancak bu durumda da, emek sömürsü devam etmesine rağmen bu sömürünün görünmemesine/gizlenmesine ya da üzerinin kapanmasına neden olabilir ve böylece de işçilerin sınıf bilinci çerçevesinde örgütlenip bir mücadele geliştirebilmeleri önünde engel de teşkil edebilir. Bir kişi akrabalık ya da hemşehrilik ilişkisini kullanarak bir iş sahibi olduğunda hem bir topluluk hem de sınıf temelli bilinç oluşumu arasında bir etkileşime girmiş demektir.

Benzer olarak Harvey (1985: 252), sınıf bilinci oluşumunun topluluk, aile, devlet gibi farklı bilinç konumları tarafından engellendiğini öne sürer. Harvey'e göre kentleşmiş bir sermaye kentleşmiş bir bilinç yaratır; ne var ki, kentleşmiş bir bilinç parçalanmış yapılardan oluşur. Bu nedenle de kentleşme süreci sınıftan farklı bilinç oluşumu için farklı konumlar ortaya çıkarır. Harvey, sınıf dışındaki farklı konumları bireycilik, aile, devlet ve topluluk olarak tanımlar. Harvey topluluk temelli bilincin ayrılık yaratan

özelliğini şu biçimde gösterir: topluluklar tekelci rantın istimlâk edebileceği küçük bölgeler yaratır ve genellikle emekçi sınıfın bir fraksiyonu diğeri aleyhine bunu yapabilir. Bir kolektif topluluğun bu türden eylemi kamu yatırımı fonları için topluluklar arasında rekabet yaratan bir ‘mekân/yer bilinci’ üretir. Bu da mahalli, topluluk temelli hatlar yoluyla işçi sınıfı içinde çatışmaların ortaya çıkmasına izin verir. Yani, kentleşmiş mekânlardaki topluluk ilişkileri, işverenlerine karşı kolektif bir sınıf bilinci geliştirecek işçiler arasında bir sınıf bilincinin ortaya çıkmasını engelleyecek kadar güçlüdür (Harvey 1985: 58-62) Diğer taraftan sınıf bilinci, sınıf mücadelesinin farklı biçimlerinde ifadesini bulan toplumsal bilinç aracılığıyla bilincin farklı maddi temelleriyle ilişkilendirilebilir. Harvey, insanların yaşam deneyimleri ile geliştirmiş oldukları değerler, ideolojiler ve bilinç arasındaki ilişkiye vurgu yapar. Bir topluluk içindeki etkileşim süreci yoluyla insanlar ayırt edici değer sistemleri ve bilinç durumları türetirler. İşçilerin genel toplumsal algısı ve toplumsal eşitsizlik değerlendirmeleri, hem işteki hem de yaşam alanlarında içinde buldukları topluluklardaki deneyimlerine dayalıdır (Harvey 1985: 118).

Dubetsky, Türkiye’de “işçiler arasındaki sınıf bilincinin, mesleki hatları kesen topluluk kategorilerinin ve geleneksel bağların gücünden dolayı gelişmediğini” ileri sürer (1977: 367). Bu tür yaklaşımlardaki temel sorun, saf bir sınıf bilinci fikrinin oluşturulup dil, kültür, din vb. farklılıkların bu saflıkla karşıtlık içinde ele alınmasıdır. Dipesh Chakrabarty, asıl meselenin etnisite, din, kültür, toplumsal cinsiyet gibi kimi etmenlerin işçi sınıfı oluşumunu engelleyici olduğunu baştan varsaymadan, bu etmenlerin kendilerinin de toplumsal olarak inşa edildiğini unutmadan ve sınıf oluşumu ile bunlar arasındaki ilişkiyi dinamik bir biçimde kavrayabilecek bir bakış açısının formüle edilmesi (Chakrabarty 1994: 107-117) olduğunu vurgular.

Lockwood’a göre de, işçi sınıfı bilincinin işyerindeki ya da üretim sürecindeki hiyerarşik ilişkiler ile biçimlendiğini söylemek yanlış olmaz. Ancak bu, bilincin tek belirleyeni değildir. İşyeri dışında girilen toplumsal ilişkiler, kültürel değerler, gündelik yaşam pratikleri bu bilincin şekillenmesinde önemli etkenlerdir. Dolayısıyla işçinin geniş bir toplumsal bağlamda kendi pozisyonunu tanımlaması, hem üretim sürecindeki hiyerarşik ilişkiler hem de yerel statü yapıları ve gündelik yaşam pratikleri tarafından belirlenir (Lockwood 1975: 21).

Bu tartışmalar bağlamında, çalışma Harvey'in vurguladığı bilinç oluşumunu belirleyen beş konumu rehber edinerek, sınıf bilinci ve kimliğinin diğer toplumsal kimliklerle ilişkisini temizlik işçileri üzerinden anlamaya çalışmaktadır. Bu ilişkiye değinirken Lockwood'un işçi tipolojisinden yararlanılacaktır.

Lockwood, insanların sınıfsal eşitsizlikleri yaşadıkları küçük çevrede edindikleri deneyimlerle algıladıklarını ileri sürer (1975: 16-31). Ona göre iş yaşamı ve iş dışı yaşam arasında bir örtüşme olup olmadığına bakarak, değişik işçi tiplerine gidilebilir. İşçiler, iş ve topluluk ilişkisini bir arada yaşayıp yaşamamalarına göre farklı toplum imgeleri geliştirirler. Lockwood bu açıdan iki farklı toplum imgesinden bahseder. Bunlardan birincisi güç ya da çatışma odaklı, ikincisi ise prestij ya da statü odaklı bir toplum algısıdır. Buradan yola çıkarak Lockwood, iki farklı işçi tipolojisi geliştirir. Bunlardan birincisi çatışma odaklı toplum imgesine sahip 'geleneksel işçilerdir. Geleneksel işçiler ise 'proleter' ve 'uysal' olmak üzere ikiye ayrılır. Her iki tipin ortak özelliği, belirli bir iş ve topluluk ilişkisini birlikte yaşıyor olmalarıdır, yani iş ve iş dışı yaşamları arasında güçlü bir bağlılık vardır. Ancak 'proleter' tip, karışıklık içeren ve çatışmacı bir toplum algısına sahiptir. Toplum, 'biz' ve 'onlar' biçiminde bir ayrımla değerlendirilir (1975: 18). Lockwood'a göre, madencilik ve tersanecilik sektörlerinde çalışan işçiler çoğunlukla 'proleter' tipli işçilerdir (1975: 17). Geleneksel işçilerin 'uysal' olarak tanımlanabilecek tipi ise, hiyerarşik bir toplum algısına sahip oldukları için yerel ve ulusal statü sistemlerine biat ederler. Lockwood, küçük ölçekli aile işletmelerinde çalışanları, hizmet sektöründe çeşitli mesleklere sahip olanları ve sanayi dışı alanlardaki vasıflı elemanları bu tiplere içine yerleştirir. Lockwood'un bahsettiği ikinci tip ise, 'bireyselleşmiş' işçi tipidir. Bu işçilerin iş ve topluluk yaşamı arasında bir örtüşme olmadığı için grup algısı da düşüktür ve geleneksel işçilerden bu noktada ayrılır. İş ve topluluk yaşamında bu ayrım, bireyselleşmiş işçilerde paracı bir toplum algısı geliştirmelerine neden olur. Bu ise sınıf ya da statü bilincinin ortaya çıkmasına engel olur ve bu nedenle de bu işçiler daha çok bir meta bilinci geliştirirler. Dolayısıyla bu tip işçiler, işinde ücret yaşadığı toplulukta ise tüketim yönelimlidirler. Bu nedenle de geleneksel işçi tipinden farklı olarak sendikaya da sınıf dayanışması gözüyle değil, fakat araçsal yaklaşırlar (1975: 23). Lockwood'a göre, bireyselleşmiş işçi tipi kitlesel üretim yapan büyük fabrikalarda ve rutin işlerde çalışanları betimlemektedir (1975: 22).

Araştırma çerçevesinde kendileriyle mülakat yaptığımız işçilerin hangi işçi tipine dâhil olduğunu anlamak için topluluk bilinci düzeyini kavramamız gerekmektedir. Topluluk bilinci düzeyinin en önemli göstergelerinden biri akrabalık ve hemşerilik ilişkileridir. Böylece taşeron firmada çalışan temizlik işlerinin hangi işçi tipine daha yakın olduğunu anlaşılacaktır. Aynı zamanda da işçilerin toplumsal kimliklerine bağlı olan topluluk bilincinin, sınıf kimliği ve bilinci üzerindeki rolü gösterilmeye çalışılacaktır.

İşçilerle yapılan mülakatlarda, akrabalık ve hemşerilik ilişkilerini ve iş ilişkilerini ilişkilendiren soru olarak; ‘sizin gözlemlerinize göre, işçiler arasında memleketçilik, hemşerilik, siyasi ve dini ve etnik farklılıklar onların boş olan bir işe girmesi ya da işten atılmasında, aynı yerde çalışmak isteyip istememelerinde etkili oluyor mu? Niçin ve nasıl, anlatabilir misiniz?’ sorusu sorulmuştur.

Bu soru karşısında işçiler, akrabalık ilişkilerinden daha çok etnik ve siyasi konularda cevaplar vermişlerdir. Akrabalık ve hemşerilik meselesinde cevap veren sayısı çok az olmakla birlikte, işe alımların hemşerilik üzerinden de olduğuna vurgu yapılmıştır:

“...Şimdi başvuru yaptığımız zaman buradaki şirket elemanı bizi seçmiyor, üniversite seçiyor. Üniversite kim? Artık rektör mü dekan mı bilmiyorum. Genel sekreter seçiyormuş diyorlar..Fark ettiysen arkadaşların çoğu Ferizli’den. Neden? O genel sekreter Metin mi ne, Ferizliliymiş. Tabi her yerde bu var. İşe alan memleketlisini almaya çalışıyo tabi, ben de öyle yapardım mesela. Direkt memleketlisi olmasa da yakın olanı almaya çalışıyo. Bir tane fabrika varmış İstanbul’da mesela sırf Tokatlı alıyormuş, onun gibi mesela..” (Mahmut, 14.08.12, 11.30, Sakaryalı)

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı üzere, işe girmede, akrabalık ve hemşerilik ilişkileri küçük bir farkla birlikte etkilidir. Dikkat edilirse, bir işçi hemşerisinin işe alınmasına yardımcı olmuyor, işveren hemşerilerini işe alıyor⁷. Bu farklılık, benzer bir çalışmaya baktığımızda işçilerin taşeron firma işçisi olduğundan kaynaklanıyor diyebiliriz.

Tekstil ve maden işçileri üzerinde benzer bir çalışma yürüten Coşkun’a göre ise; iş bulma sürecinde, akrabalık ve hemşerilik bağlarının işçiler açısından ‘işlevsel’ bir

⁷ Türkiye’de akrabalık ve hemşeriliğin göçmen işçilerin iş bulabilme yollarının birincil kaynağı olduğuna ilişkin geniş bir literatür vardır(bkz. Erder 1996; Kurtoglu 2004).

önemi vardır. Ancak bu, onlarda bir topluluk bilincinin olduğunu göstermez, hatta olmadığını gösterir. Zira burada önemli olan akrabalık ya da hemşerilikten öte, bir iş bulabilmektir ⁸(Coşkun 2013: 125-126).

Coşkun'a göre, Türkiye'ye ilişkin değerlendirmelerdeki yaygın kanının aksine, topluluk temelli ilişki ve bağların sanıldığı kadar güçlü olmadığı daha çok küçük ağlar ve bağlantılarla sınırlı olduğu söylenebilir. En azından maden ve tekstil işçilerine ilişkin veriler bunu göstermiştir. Bu durumun doğrudan doğruya sınıf bilincini geliştireceğini/ geliştirdiğini ileri sürülemez. Ama Harvey'in belirttiği türden sınıf bilincini engelleyecek bir topluluk bilincinin de olduğunu söylemek zor olmaktadır. Hatta sınıf bilincinin zayıflığının nedeni, topluluk bilincinin bile zayıf düzeyde olması olabilir (Coşkun 2013: 128).

Bu araştırmada topluluk bilincinin düzeyini anlayabileceğimiz bir sorunun direk sorulmaması eksiklik oluşturmuştur. Kişilerin etnik ve dini kimliklerinin üzerlerinde durulurken bu kimliklerle ilişkili olarak bir dernek ya da cemaate dâhil olup olmadıkları sorulmamıştır. Fakat yine de bazı görüşmecilerin anlattıklarından topluluk bilincinin düzeyinin düşük olduğunu anlaşılabilir.

“.. Süleymancı Nakşibent.. Bunlar hepsi ayrı ayrı. Hepsinin de şeyi değişik. Fikirleri değişik namaz kılmaları veya namaz kılmaları derken şimdi onların her hafta toplantıları oluyo. Şimdi Nakşibend'in işi biraz şafiye gidiyo. Şafi diyolar yani. Yani değişik değişik var. Fetullah Gülen şey işte amerikada Fettullah Gülen cemaati Nur Cemaati değişik şimdi anlatsam içine girmen lazım. Şimdi o tarikat tarikat gezenlere sormak lazım. Onlar daha iyi bilir.. Ya gene aynı şimdi sen namazını kıl şeyini kıl. Tarikata girmene gerek yok. Bazı şeyler boş şeyler yani. Girişim ne olduğu belli değil. Şimdi gariban bi insan oluyo mesela paylaşım diyo malını mülkünü öyle çok şeylerde görünüyö yani. Malı giden adamlar oluyo yani. Yani fakire alcaz vercez diyo. Oraya buraya dağıtıyorlar parayı. Yani harcanan para

⁸ Akrabalık ve hemşerilik ilişkilerinin işçiler açısından işlevsel olduğunu söylerken, Bourdieu gibi bütün insan davranışlarının çıkara yönelik olduğuna yönelik bir tartışma yürütülmüyor. Burada bahsedilen konu iş bulmak olduğuna göre çıkarların kollanması yönünde bir işlevselliktir elbette, ancak bütün akrabalık ya da hemşerilik ilişkilerinin çıkara dayalı olduğunu söylemek başka bir şeydir. Zira Bourdieu akrabalık ilişkileri için şunları söylemektedir: “Akrabalık ilişkileri maddi ve simgesel çıkarların elde edilmesine yönelik (bilinçli ya da bilinçsiz) stratejilerin ürünüdür..” Daha önemli başka bir sorun, bütün bu ilişkilerin bilinçli mi bilinçsizce mi yaşandığına ilişkindir ki, Bourdieu'nün genel eğilimi, aktörlerin genellikle eylemlerinde kendi yerleşik çıkarlarının peşinde koşarken bunun farkında olmadıklarıdır (1977: 214, Akt Coşkun 2013: 128).

harcıyorlar. Sahte sahte sakal bırakıyo bilmem ne işte. Yardım topluyorlar aslında yardımla bi alakası yok kendileri yiyorlar. Kendilerine artık bunun günahı kendilerine artık.” (Arda, 01.08.12, 11.30, Sünni)

Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığı gibi, bazı kişiler her ne kadar dindar olsalar da dini gruplara karşı olumsuz yargıları vardır ve bu tür gruplara girmeyi gereksiz bulmaktadırlar. Bu da topluluk bilincinin Coşkun’un da söylediği gibi düşük bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

Çalışmada toplumsal kimliklerin kişiler nezdinde önemi ön plana çıkmakla beraber, kişilerde o toplumsal kimliğin ön planda olması bir topluluk bilincine sahip oldukları da anlamına gelmemektedir.

Bu açıklamalara göre; araştırmada geçen temizlik işçilerinin Lockwood’un ‘bireyselleşmiş’ işçi tipine tam uygun olmasa da çok yakın olduğu söylenebilmektedir.

3.1 SINIF KİMLİĞİ VE DİĞER TOPLUMSAL KİMLİKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

İşçilerin sınıf kimliği ve diğer toplumsal kimlikleri arasındaki ilişkiyi incelemek ve işçilerde sınıf bilincinin varoluş biçimini göstermek için ilk olarak işçilerin kendilerini hangi kimlikleriyle tanımladıklarını öğrenmemiz gerekmektedir. Bu amaçla araştırmada işçilere iki ayrı soru yöneltildi. Birincisi hiçbir örnek ve bilgi vermeden kendilerini tanımlamalarını sağlamak amacıyla soruldu. Bu soru; “ ‘Toplum içinde ben kimim’ diye bir soruyu kendinize hiç sorduğunuz olur mu? Böyle bir soruyla karşılaşmış olsaydınız kendinizi kim olarak tarif ederiniz?” sorusuydu. Katılımcı işçiler bu soruyu çoğunlukla kişilik ile ilgili olarak algıladılar ve ilk etapta ‘dürüst bir insanım’, ‘iyi biriyim’, ‘dedikoducu değilim’ vb. şekillerde cevapladılar. Cevaplarda kişisel özelliklerden sonra toplumsal kimliklerine dair ipuçları sundular:

“Ben inançlarımı yaşamaya çalışan bi insanım. Öyle tarif ederim kendimi. İslami inançları... Dini inançlarımı yaşamaya çalışan bi insanım. Bu yani. Bundan sonrası benim için teferruat” (Aziz, 30.07.12, 15.15, Sünni).

“Ben vatanını milletini seven bi insanım. Şimdi Müslüman olan bi insana ilk önce dini değerler de gelir, Milli değerler de gelir. Ben ikisine de ayırım yapmam” (Hayrettin, 14.08.12, 10.30, Sünni).

Yukarıda verilen cevaplarda görüldüğü üzere, kendilerini tanımladıkları sorularda işçiler öncelikle dini kimlik ve etnik kimliklerine atıfta bulunuyorlar. Hatta işçilerin kendilerini daha çok Türk ve Müslüman olarak tanımladığını, yani Türklük eşittir Müslümanlık şeklinde bir algının var olduğunu söyleyebiliriz.

Araştırmada sorulan diğer bir soru ise; çeşitli toplumsal kimliklerden hangilerinin işçiler için daha önemli olduğunu, ayrımcılıklar üzerinden anlamaya çalıştığımız ‘Sizce Türkiye’de kişiler en fazla hangi konuda aralarında ayrımcılık yapıyor? Örneğin; Türk/Kürt olmak, Alevi/Sünni olmak, sağcı/solcu olmak, zengin/fakir olmak, işçi/işveren olmak gibi hususların hangisi diğerlerinden ağır basıyor, neden?’ sorusu idi.

Bu soruya işçilerin istinasız hemen hemen hepsi Türk/Kürt olmak yanıtını verirken ikinci sıraya dini ayrımı, üçüncü sıraya ise zengin/fakir ayrımı yanıtını verdiler. Araştırmanın yapıldığı dönemde, PKK’nın silahlı saldırıları başlamıştı, şehit haberleri hızla çoğalmaktaydı. Bu durum işçilerde etnik kimliğin ön plana çıkmasına ve milliyetçilik duygularının artmasına yol açmaktaydı. Aşağıda verdiğimiz alıntı bu durumun güzel bir özeti niteliğindedir:

“Milleti olmayan değersiz bi insandır benim için ya, milletine saygı göstermeyen.. Burası Türkiyeyse Türk milletine saygı göstercen. Yani dini ne olursa olsun milleti ne olursa olsun. Burası Türkiye burda yaşıyosan Türk milletine saygısı olcak. Türk milleti içinde aynı durum vardır. Arabistan’a gidersen İran’a gidersen..Verdiğimiz şehitler bir değil, iki değil. Bunlar kabul edilemez. Esasında artı ayaklanmalar var şimdi. Yani hayır şimdi onlar ayrıdır. Belirli insan toplulukları diyelim. Lazlar da bizdendir. Lazlar olsun gürcüler olsun onları ben ayrı bi millet diye saymıyorum. Onlar bizim Türkiyemizin. Manav muhacır olsun. Yani milliyetçilik en başta gelecek bişeydir. Milletini kaybetmiş insanlarla hiç muhatap olmak istemem” (Serkan, 13.08.12, 11.00, Muhacır).

İşçilerin genel anlamda Kürtlere ilişkin tutumları, kentsel yaşamda, işyerlerinde ve mahallelerinde farklı olanı nasıl deneyimledikleri ile ilişkili olmaktadır. Dolayısıyla bu durum, işçilerdeki milliyetçilik ya da Kürtlük algısını değiştirir. Örneğin; Kürtleri

değerlendirirken kesinlikle ‘cahil ve kültürsüz’, ‘şehri mahveden’, ‘haksız kazançla geçinen’ biçiminde ifadeler kullanmamaktadırlar.

Gündelik hayattaki sınıf deneyimi ve sınıfsallık, işçilerin farklı bir milliyetçilik geliştirmelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla milliyetçiliğe ve Kürtlere ilişkin görüşmelerde çıkan ortak ifadeler, işçi sınıfının kendi sınıfsal konumundan ortak olarak deneyimlediği kentsel/toplumsal/sınıfsal ilişkilere bakılarak anlaşılabilir. Kürtlere ilişkin milliyetçi olarak değerlendirilebilecek en temel gösterge, bölücü örgütlerle ilişki konusunda bir şüphe doğduğunda ortaya çıkıyor. Dolayısıyla milliyetçilik ve Kürtlere ilişkin tutum, hem yerel deneyimlerle fakat aynı zamanda da ulusal ölçekteki politikalarla şekillenmektedir.

“...Yani ayrımcılığa gelince Kürt meselesini terör meselesini bi yere koyalım..”(Sinan, 15.0812, 11.30, Artvinli)

“Yok kesinlikle mesela bizim eee arkadaşlarımızdan çoğu yani Kürdü var melezi var muhacırı var Arnavutu var hepsi var. Ama biz böyle bi abi kardeş gibiyiz. Hiç bi şekilde birbirimizi kırıcı şey yapmıyoruz. Kendi arkadaşlarımızda olmuyo. Ama onların büyüklerinde bizim büyüklerimizde oluyo.. Yani bizim büyüklerimiz der ki ya sen şu insanla görüşüyorsun ama en iyi Kürt ölü Kürt. Yani hiç güvenme güvenmiyorum yolda görürüm selam veririm alırım ne haber, nedir o kadar. Başka bişey yapamam. Onların arasına girdiğim an girdim iyisi de var. Ama kötüsü berbat yani” (Faruk, 01.08.12, 13.00, Boşnak).

Yukarıdaki alıntılardan anlaşıldığı üzere, Kürtlere ilişkin milliyetçilik ya da ayrımcılık terör noktasında göz ardı edilemez olmaktadır. İşçiler terör eylemlerinde bulunan Kürtleri bir yana, “ Müslüman, devletine milletine saygılı, bölücülük yapmayan, düzgün olan”(Suat,01.08.12,12:30, Muhacır) diye tabir ettikleri Kürtleri bir yana koyuyor.

Mülakat yapılan kadınların tümünde ise milliyetçilik ya da etnik kimlik ve diğer toplumsal kimlikler üzerinden bir ayrımcılık gözlenmemiştir:

“Yok yok...valla Kürt Türk diye bişey yok, din de mezhep ayrılığı da yok sağcı solcu anlaşmazlık fikir uyumsuzluğu parti meselesinde işte öyle deyip gitceksin. Diğerlerine zaten herkesin din ırk onlar sahsına onlarla kimseyi yargılayamazsın o Kürtmüş sünnniymiş diyip öyle bir ayrımcılığımız olmamıştır. Sağ sol düşünen başkadır sağcılar başa fikir olur

solcular daha dik olur. Herkesin dini dindir onla kimseyi yargılayamazsın Kürtmüs lazımsı macırmış..”(Eda, 13.07.2012, 11:00)

Sınıf konumu ve bilinci içinde, etnik kimlik kendini şu şekilde gösteriyor:

“Eskiden bakış açım çok farklıydı fakat bazı arkadaşlar var. Mesela pazardan tanıdığım kadarıyla hâlâ tanıyorum kendilerini. Doğudan gelmişler buraya. Zamanla el arabayla pazarcılık yapıyolardı. Şimdi hepsine bakıyon sıfır kamyonetler var. Fakat bakış açısı şu insanlar bizim burdaki muhacır, Boşnak gibi bu gibi insanlar ordan gelen insanlara biraz şey bakıyolardı hor bakıyodu. Tabi zamanında bizde onlara uyum sağlıyodu. Kürttür falan. Amma şimdi şunu diyorum. Yadırgamanın bi anlamı yok. Adamlar geldi burda çalıştı. Bütün pazarı istila ettiler. Yürü ya kulum dedi gittiler. İnşaat sektörünü de aldılar gidiyolar maşallah hayvan sektörünü de aldılar. Bu çalışmaktan ve azimden geliyo. Bizim insanlarımız burda ben kendi adıma demiyorum. Yine burdakiler dışlıyolar. Fakat onlarda inadına çalışıyolar gördüğüm bu yani. Benim görüşüm değişmedi yani insanları diyorum acaba neydiki gelen insanları yadırgıyolar PKK, PKK diyip. Oysa herkes terörist değilmiş yani ben bunu anladım yani”(Sinan, 15.08.12, 11.30, Artvinli).

Kürtlerin Sakarya içinde pazarcılık sektörünü ve inşaat işçiliği sektöründe hâkim olduklarına dair yukarıdakilere benzer ifadeler birçok işçi tarafından dile getirilmiştir. Etnik kimliğin önemi, işçilerin sınıfsal konumlarında ortak olarak deneyimlediği sektörel ilişkilerde de ortaya çıkmaktadır.

Bir toplumsal kimlik olarak dini kimlik, etnik kimlik ile birlikte bir işçinin kimliğini oluşturan temel unsurlardan biri olarak karşımıza çıkıyor. Daha önce de söz ettiğimiz gibi, bir nevi Müslüman olmayan Türk tahayyül edilememektedir işçiler arasında. İslami kimliğin, dindar olmayan insanlarla ilişki ya da onlara karşı olan bakış açısında değil de, İslam’ın uygulanma biçimleri olarak mezhepsel ayrılıklarda sivrildiği görülmektedir. Mülakat yapılan işçilerin hepsi ‘dininiz ve mezhebiniz nedir?’ sorusunu Müslüman ve Sünni/Hanefi olarak cevaplamışlardır.

“...Gusül abdesti bile almıyolar diyolar. Öyle bi söylenti var ama gerçek bişeyi yok. Ona bakarsanız Hz. Muhammed damadı Hz. Ali alevi ordan bakcan. O da Müslüman. Hasan Hüseyin peygamberimiz var kerbelada şehit oldu. Yani alevi, bunlar başka bişey. Sünni Şii olabilir. onlar mesela İran rejimi Şii sünneti yok onların sade farzlarını kılyolar sünnetleri yok... yok canım ayırım olur mu. Allahın yarattığı onları şeyi başka bizim şeyimiz farklı dört tane mezhep var.”(Eren, 30.07.12, 14.30, Sünni)

“Yaa size şöyle söylüyüm. Ben Alevilik şimdi Kılıçdaroğlu şey diyo Alevi diyo. bi tane Alevi milletvekili mi kalkmış diyo ki Alevilik dindir diyo CHP'den, işte böyle. Kılıçdaroğlu devreye giriyo hayır diyo. Alevilik din değil. Alevilik bi inanç şeklidir. Ne dini diyo biz aynı Allah'a inanmıyor muyuz, aynı kitaba inanmıyor muyuz, aynı peygambere inanmıyor uyuz diyo ne dini diyo. Kılıçdaroğlu kabul ediyo aynı peygambere, aynı kitaba da, aynı Allaha da inandığını da kabul ediyo. Bu adam alevi diye Allahsız kitapsız değil. Onun uygulama şekli farklı. Ama ben şimdi İslamda peygamberimiz efendimizin uygulamasında bunların inanç şeklinin olmadığını görüyorum. Cemevi toplaniyo mesela namaz yok. Namazsız ibadet nasıl oluyo ben ona karşımı ama onlarınki o diyemem sen niye böyle yapıyosun” (Tahsin, 31.07.12, 14.30, Sünni).

İşçilerin Alevilik konusunda bilgi eksiklikleri ve kararsızlıkları olduğu yukarıdaki cevaplardan anlaşılmaktadır. Genellikle kulaktan kulağa yayılan bilgiler olduğu da görülmektedir. Ayrımcılık yapmadıkları manasında söyledikleri ‘beni tabi ilgilendirmez ama İslam’a uygun değil aslında’ takındıkları tavır, olumsuz bakış açılarını yansıtmaktadır.

Mülakat yapılan işçilerde İslam dini ve ekonomik sistemin ilişkilendirilmesinin birçok örneğini görmekteyiz:

“İslamiyette komünizm vardır. Ekonomik sistem anlamından benzerdir. Şimdi eee insanlar ayırt edemiyolar. Komünizmin ekonomik boyutundan bakmıyo onlar. Dinsizlik boyutundan bakıyolar. Ama işte konünizmde tek taraflı bi sistem değil ki ekonomik bi sistem de değilki. Ama işte konünizmin yapacağını söylediği yapılması ya da uğraştığımız idda ettiği sistem İslamın emrettiği sistem aynı aslında aynı değilse de birbirine yakın ama işte nasıl. Her işte görüşte olduğu gibi bunda da söylenenle uygulanan farklı oluyo” (Aziz, 30.07.12, 15.15, Sünni).

“..Tabi din var. Yani adaletli şekilde yani. Şimdi, biz Müslüman ülkesinde yaşıyoz. Öyle olması gerekiyo yani. Şimdi sen birine verdin ona da vermen gerekiyo”(Yavuz, 16.08.12, 10.00, Sünni).

İşçilerin verdiği yukarıdaki iki cevabın da ‘eşitlik vurgusu’ olduğu anlaşılmaktadır. ‘Müslüman insan eşitlikçi olur, adaletli olur’ algısı birçok işçide bulunmaktadır. Hatta bu görüşten yola çıkarak, muhafazakâr-dindar siyasi partilerin daha eşitlikçi ve adaletli olacağı düşüncesine örnekler de vardır:

“..Valla etkilemiş olabilir. Evet. Çünkü hani şey diyoruz ya. Ya en azından bu adamlar namazında niyazında falan. Ya da adamın alını secdeye varıyo en azından gibilerinden düşündüm” (Yavuz, 16.08.12, 10.00, Sünni).

“MHP’den AKP’ye verdim anlattığım gibi biraz bir iyileştirme olur bir şey yapar Allah korkusu var yapabilir diye dönüşüm oldu” (Nazan, 22.05.12, 14.00, Sünni).

Örneklerde görüldüğü üzere kişiler, sınıfsal konumlarından kaynaklanan beklentilerinin din yoluyla gerçekleşmesini beklemektedirler.

3.2 SENDİKALAŞMADA TOPLUMSAL KİMLİĞİN ÖNEMİ

Araştırmada işçilerin sınıf kimliğinin ön planda olduğu sendikalaşma ve örgütlenme konusunda diğer toplumsal kimliklerinin ne derece mevcut ve etkin olduğu daha net bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bu amaçla işçilere; ‘Eğer bir sendikanın yapmak istediği şeyler yahut fikri, ideolojisi işçinin dini veya siyasi kanaatlerine aykırı düşüyorsa işçi bu durumda nasıl davranmalı? Kendi siyasi fikirlerinin, dini kanaatlerini bir kenara bırakıp diğer işçilerle kendilerinin ortak çıkarlarını savunmak için birlikte hareket etmeli mi yoksa dinin yahut siyasi kanaatlerinin gereğini mi yerine getirmeli?’ sorusu sorulmuştur.

“Ben işle ilgili menfaatte ne gerektiriyorsa oraya giderim. Yani dindar olduğu için gidip de atıyorum. Bana bi faydası olmayacak bi sendikaya girecek değilim yani. Benim çıkarlarımı gözetemiyceğini düşünüyosam gitmem dedim. Ben şimdi eee seçimle bi partiye bi oy vermek değil. Sendikalı olacaksam hangisinin daha iyi iş yapacağını düşünüyosam ona giderim. Burda soldaki Türkiye’deki soldaki sendikalar milli kimlikli ya da sağ kimlikli İslami kimlikli varsa ondan daha iyi işçinin hakkını savunuyolar ben öyle düşünüyorum. Sözleşme yapılacak işverenden parayla ilgili pazarlıklar yapılacak adamın dindar olması milliyetçi olması benim bu derdime çare olmayacak ki. Ben onla ilgili bi hesabım olursa solcu da olanlar. Adam derse ben parti kurdum benim partime oy at derse ben onun partisine oy vermiycem ki yine dünya görüşüme oy vercem” (Aziz, 30.07.12, 15.15, Çerkez).

“Ya sendikacı Kürt, muhacır ya da sağcı ya da başka partiden olursa bakış açısı ne olursa olur. Ben bişey demiştim. Fanatik değilim demiştim. Bugün bi sağcı sendika olsa ben

elbette kabul ederim niye etmiyim ki o da hak arıyo çünkü sonuçta bizi temsil edecek sağcı solcu olması önemli değil, sendika olarak diyorum.” (Tahsin, 31.07.12, 14.30, Terekeme)

Yukarıdaki açıklamalardan görüldüğü gibi, işçilerin bir kısmı söz konusu işçi hakları ve sendikalaşma olup, sınıf kimliğinin ön plana çıktığı bir durumda toplumsal kimliklerini bu ilişkiler içinde göz ardı edebilmektedirler.

Kadın işçilerin de sendikalaşma söz konusu olduğunda sınıf kimliğini ön plana çıkarıp, toplumsal kimlikler üzerinden bir ayrımcılığa gitmedikleri gözlenmektedir.

“Olsun. Yani Kürtmüş Aleviymiş sonuçta insan benim arkamda durmak istiyor onun arkasında ben de dururum. Herkes kendininkini savunsun o zaman Kürtlerle Alevileri savunsun öyle bişey var mı zannetmiyorum” (Sevgi, 17.06.2012, 12:30).

Diğer bir yandan bir kısım işçi ise toplumsal kimliklerinin gerektirdiği şekilde hareket edeceklerini belirtmişlerdir:

“...Eğer sendikayı değiştirme gibi bir alternatifim varsa alternatifimi kullanırım”(Sinan, 15.08.12, 11.30, Artvinli).

“Hemen aklıma geleni söylüyüm alevi kürt falan dediğiz nasıl olur güvenmem işini ne kadar takip ederim öyle diyim. Anladınız sanırım. Güvenmem ama işte siyaset gibi güveniyo havası veririm ama o şekilde davranırım” (Muhammed, 30.07.12, 11.00, Trabzonlu).

“..Tabii ki, inanç, değerlere sahip olması.. Önemli tabii... İlgilendirir. Şimdi onlar kendi şu an geldi yarın ne olcağımız belli değil. O farktan önemli yani... Bugün geldiler savundular yarın çıkarttılar bizi sendikadan olabilir yani... Millet koruyacaksa olabilir. O yüzden hiç gerek yok ona... Tabi, tabi... eee tabi doğru dürüst biri gelmesi lazım. Yani kendi bizim insanımız. Şimdi ayrımcılık yapıyorlar, onlar ayrımcılık yapıyorlar, biz de yapıyoruz. O kendi adamını tutuyosa biz de kendi adamımızı tutucaz.” (Vahit, 27.07.12, 14.00, Muhacır)

Yukarıda söylenenlerden anlaşıldığı üzere, bazı işçiler de ortak bir sınıf çıkarı etrafında toplanıldığı ve özlük haklılıkları meselesinde dahi, toplumsal kimliklerini ön plana geçirmektedirler.

Harvey’in bahsettiği topluluk bilincinin temel bileşeni olan bu toplumsal kimliklerin bireylerin hayatında ön planda olması ya da bireylerin hareketlerine yön veren temel etken olması, her zaman topluluk bilinci olduğuna işaret etmez. Topluluk bilinci olmaması ise, bu işçilerde sınıf bilinci ve sınıf kimliğinin yokluğuna işaret etmez. Bir

topluluk bilinci oluşturmaksızın toplumsal kimliklerinin tek başlarına varlığı da sınıf bilinci ve kimliğinin anlaşılmasında etkin rol oynamaktadır. İşçilik sektöründe Kürtlerin çoğunluğundan rahatsız olunması bu duruma örneklerden biridir.

İslam dininin kuralları ve gerektirdikleri de bireylerin dini ekonomik sistemle ilişkilendirmesini sağlayarak, sınıf bilinci ve kimliğinin gelişimine etki etmektedir. Örneğin; zekât vermek, sosyo-ekonomik durumu iyi olan kişilerin daha alt gelir grubundaki kişilere belirli kurallar dâhilinde bağışta bulunması yoluyla bir nevi gelir adaleti sağlamaktadır.

Yukarıda belirli toplumsal kimliklerin siyasi ya da sosyal bağlamlara göre ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum işçilerin diğer kimliklerinin pasifize olduğu anlamına gelmemektedir. Hatta birçok durumda sınıf kimliği ve diğer toplumsal kimlikler birbirleriyle ilişkili bir biçimde yol almaktadırlar. Böyle durumlarda bireylerin sahip olduğu kimliklerin sebep sonuç ilişkisi içinde ayrıştırılması mümkün değildir ya da sınıf kimliğinin artık öldüğünü söylemek yanıltıcı olmaktadır. Araştırma evrenimizi oluşturan taşeron firma işçilerinin Lockwood'un söylediği 'geleneksel' işçi tipinde olmaması bu yanılgıya düşürebilmektedir. Ancak tam da bu yanılgıya düşmemek ve işçilerin sınıf kimliklerinin ve bilincinin nasıl değiştiğini ve oluştuğunu göstermek amacıyla bu işçiler tercih edilmiştir. İzleyen bölümde, taşeron işçilerin sınıf bilinci ve algısı, örgütlenme/örgütlenememe biçimleri ve siyasi eğilimleri tartışılacaktır. Harvey'in hem sınıf hem de devlet konumlarını kullanarak sınıf bilinci ve kimliğinin oluşumunun izini sürmeye devam edilecektir. Devlet ve sınıf konumunda sınıf bilinci oluşumunun bu iki yörüngesinden kaynaklanan özgül ayrımlar, eğilimler, düşünceler, değerler ve eylemleri topluluk bilincini değiştirme kapasiteleriyle ilişkili biçimde ele alınacaktır.

4. BÖLÜM

SINIF BİLİNCİ VE ÖRGÜTLENME

4.1 SINIF BİLİNCİ

Bu bölümde, sınıf yörüngesi çerçevesinde sınıf bilincini ve dayanışma biçimlerini analiz edebilmek için, Michael Mann'ın (1973: 13) 'sınıf kimliği', 'sınıf karşıtlığı', 'sınıf bütünlüğü' ve 'alternatif bir toplum düşüncesi' formülasyonları⁹ kullanılacaktır. Gramsci de benzer aşamalardan bahseder. Ona göre bilincin en basit derecesi ekonomik-korporatif aşamadır: bir tüccar diğer bir tüccarla dayanışma halinde olması gerektiğini hisseder. İkinci aşama toplumsal gruptan olanlar arasında çıkar birliği bilincine erişilir. Son aşamada ise her grup, kendi korporatif çıkarlarının tamamıyla ekonomik bir grubun korporatif sınırlarını aştığının ve kendisine bağlı başka grupların çıkarları haline gelebileceğinin ve gelmesinin gerekli olduğunun bilincine erer ki, bu son aşama ilk iki aşamadan farklı olarak ekonomik değil, siyasal bir evredir ve üstyapılar çevresine geçişi belirler (Gramsci 2003: 181). Bunun için sınıf bilinci ve eylem arasında bir tür aracılık yapan örgütlerin durumu, örgütlülük ve dayanışma düzeyi ve sınıf örgütlerinin işçiler tarafından nasıl algılandıklarının incelenmesi gerekecektir. Devlet konumunda ise seçim ve genel politik tavırlar ile işçilerin kendilerinin nasıl tanımladığı analizin temelini oluşturacaktır. Bu analizler topluluk bilincine ilişkin analizle bir arada ele alındığında, sınıf bilincinin oluşumunun hangi etkenler tarafından etkilendiğini ve kontrol edildiğini, bu etkenlerin işçi sınıfı üyelerini bireycilik ve topluluk çıkarları çerçevesinde böldüğünün mü yoksa bütünleştirici sınıf çıkarları çerçevesinde bir araya mı getirdiğini anlamamızı sağlayacaktır.

---

⁹ Sınıf bilincinin derecelendirilmesine dair bu aşamalı sistem, nesnel sınıf yapısını temel alır ve durumda sınıf eğilimleri, yaşam tarzı, dayanışma ve kolektif eylem biçimleri ve bunların birbirleriyle ilişkileri üzerinde düşünmeyi göz ardı eder. Yine de Mann'ın formülasyonu sınıf bilincini anlayabilmemiz için analiz kolaylığı sağlamaktadır. Sınıf bilincinin oluşumu art arda gelen aşamalarla gelen bir şey değil, sabit olmaktan çok değişken ve sürekli bir oluşum olarak kavramak gerekir.

Sınıf bilincinin ilk unsuru olan sınıf kimliği, toplumdaki sınıf ayrımlarına ilişkin bir farkındalığı ve işçilerin kendilerini işçi sınıfı içerisinde bir yere yerleştirip yerleştirmedikleri meselesini kapsar. Bu çerçevede taşeron firmada çalışan temizlik işçilerine; ‘Aldığınız maaşı, yaşam koşullarınızı ve tarzınızı düşündüğünüzde kendinizi toplumun neresinde görüyor ve neler hissediyorsunuz? Ezildiğinizi, aşağı-hakir görüldüğünüzü, dışlandığınızı, çoğu yerde boynunuzu bükmek zorunda kaldığınızı hissediyor musunuz?’ sorusu yöneltildi. İşçiler bu sorulara kendi buldukları konumları tarif eden cevaplar verdiler.

İşçilerin çoğu kendi konumlarını statü temelli kavramlarla açıklamaya çalıştılar. ‘Alt statü’, ‘alt tabaka’, ‘eğitimsiz’, ‘asgari ücretli’, ‘düşük ücretliler’ gibi tanımlamalar yaptılar. Sınıf kavramını ise; araştırmacı kullanmadan önce ‘ikinci sınıf vatandaş’ şeklinde kullanmaktadırlar.

“Ben kendimi şu anda şeyde aslında ortada hissetmek istiyorum ama alt tabakada hissediyorum yani” (Arda, 01.08.2012, 11:30).

“Üçüncü sınıf vatandaşı da düşük sınıf vatandaşı görüyom o da mecburiyetten. Mecburiyetten işte olmayanlar hiç olmayanlar. Yani hayatından bir nevi savaş açmış insanlar” (Sinan, 15.08.2012,11:30).

Coşkun’un araştırmasına göre (2013: 154), sendikalı ve sendikasız işçilerin kendilerini kısmen de olsa bir sınıfın üyesi olarak gördükleri ve bir sınıfın üyesi olarak çıkarları farklı olan bir başka sınıfı tanımlıyor oldukları ve sınıf karşıtlığı hissini güçlü olduğu söylenebilmektedir. Bu araştırmada sendikalı işçi bulunmadığından, yine de sendikasız olan tüm işçilerin kendilerini bir sınıf üyesi olarak gördükleri ve de karşılarında başka bir sınıf konumlandıkları verilen cevaplardan anlaşılabilir.

“Okuyan insanlarla okuyamayan insanlar diye var. Ben öyle görüyorum. Yani okumuş da, üniversiteyi bitirmiş de yani biz her şeyimizle burda birinci sınıf vatandaş diyenler var. Üniversitenin içinde çalıştığım halde şunu görüyorum. kendi hislerimle anladığım kadarıyla” (İsmail, 25.07.2012, 11:30).

“..Yaşam tarzı farklı. Birinci sınıf mesela aynı para eline geçse, aynı kazançta eline geçse giyimine bi kere özen gösterir. Gezmesine, sosyal faaliyetlerine.. Mesela tatil. Ama ikinci sınıf vatandaş aynı parayı da alsın tabirimizce var yemez dediklerimiz. Yani giyinmeyi harcamayı israf görür. Yani israf görüp harcamayan insanlar ee tabiki parası da öyle görenlerde var. Böyle görüşler çok farklı geliyo. Ama üçüncü sınıf vatandaşı da düşük sınıf

vatandaşı görüyom o da mecburiyetten. Mecburiyetten işte olmayanlar hiç olmayanlar. Yani hayatından bir nevi savaş açmış insanlar. Yarın kalksam çalışsam da ne yesem. Yarın çalışmasam ne yiyemem düşüncesinde. Evet, bir, iki, üçüncüyü ayrı tutuyorum evet. Yani birle iki arasında hiç bi fark yok benim görüşüm. Sadece birbirlerine yarış edip. En basitinden giysi alsak, nerden, ne yapsak. Bu yarış içinde. Nereye tatile gitsem. Bu ülkede iki sınıf vatandaş var yani. Birle ikiyi bi paranteze koyuyorum. Üçü bi paranteze koyuyorum. Hayat okuluna gittik yani. Üçüncü sınıf vatandaşı bulduğunu yer, bulduğunu giyer, yarın sabah kalktığı zaman ne yesem diye düşünür. Yani tam bi hayatla mücadele eden bi insan, tam bi hayatla mücadeleyi seçmiş bi insan” (Sinan, 15.08.2012, 11:30).

İşçilerin genel olarak buldukları sınıf ve diğer sınıfları açıklarken statü kavramına ilişkin kavramlar kullandıklarını belirtmiştik. Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere, işçiler sınıflar arası ayrımı eğitim, yaşam tarzı üzerinden yapmaktadırlar. Dolayısıyla işçilerin sınıf bilinci emek-sermaye çelişkisine değil, statü farklılıklarına dayanmaktadır. Bu durum işçilerin taşeron firmada hizmetli işçi olup, bir fabrika ya da maden işçisi olup olmadığıyla yakından ilgilidir. Çünkü araştırmaya katılan işçilerin işlerini icra ettiği yer; sermayenin sahip olduğu üretim araçlarının bulunduğu ve işçilerin bu üretim araçlarıyla emek sarf ederek üretimde buldukları bir yer olarak değil, devletin yerinde devletin sahip olduğu araçlarla hizmet ürettiği bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla taşeron firmaya bağlı temizlik hizmeti işçileri emek-sermaye çelişkisi üzerinden değil, aynı ortamda farklı statülerde bulunan- memur ve akademisyen- çalışanlarla birlikte çalıştıkları için onlar üzerinden sınıf bilincini geliştirmektedir. Aşağıdaki alıntıda bir işçinin söyledikleri bu durumu özetler niteliktedir:

“Bak fabrikayla burası aynı değil işte. Fabrikada herkes eşit. Mesela sen burda nasıl sen 15 yıl bu fabrikaya girmişin, ben yeni girmişim, hepsi aynı. Ama burda öyle değil işte. Ne bilim memurlar, yani bize karşı şey değil yani... Bugün, mesela, burda yemek yiyebiliyosun dimi. ikinci sınıf insan muamelesi görüyorsunuz ya. Aynı memleketin çocuğuyuz. Bugün git, on milyon para iste, vermiyor, adamın hesabına geliyo. Ben ilk defa böyle bir şeyi üniversitede gördüm yani. Şimdi alt tabaka olduğun için biraz şey görünüyorsunuz pasif. Ya fabrikada dediğim gibi böyle bi ayrımcılık olmuyo. Ya hiç farketmez. Mesela orda birisiyle bi arkadaşınla oturup konuşabiliyosun küfür bile edebiliyosun. Burda rahat konuşamıyosun. ne yapmak lazım susman gerekiyor”(Mert, 23.07.2012, 15:00).

Dolayısıyla işçilerin çıkarları farklı olan bir sınıf olarak karşılırlarına memurları, yani onların tabiriyle orta tabakayı koyduklarını görüyoruz. İşçilerin işlerini icra ettikleri ortamda direk sermaye ve sermaye araçlarıyla muhatap olmamaları onlarda sömüren-sömürülen karşıtlığı da oluşturmamakta, mensubu oldukları firmanın hiçbir emaresi etraflarında bulunmadığı için yan yana çalıştıkları memurları karşılırlarına konumlandırmaktadırlar. Fakat öğretim üyeleriyle de aynı ortamda bulunmalarına rağmen yine de onları söz konusu etmemektedirler. Öğretim elemanları söz konusu olduğunda “çalışmışlar, okumuşlar hak etmişler” tarzı bir bakış açısı sergilerlerken, işçilerin aslında kendilerine en yakın buldukları memurları, memuriyet özelinde bulunan sendika, eylem gibi birçok haklarının bulunması sebebiyle kendilerine adaletsiz davranıldığı düşüncesiyle karşılırlarına konumlandırmaktadırlar. Aşağıda anlatıldığı gibi:

“..çünkü memur memurdur, işçi işçidir. Memur memurluğunu bilir. İşçi işçiliğini bilir. Memur işçinin halinden anlamaz. İşçi memurunun halinden anlamaz. Farklı statüler. Ama mesela atıyorum siz benim iş arkadaşısınız. Her gün yaşıyoruz, her gün çalışıyoruz. Birbirimizin durumunun daha yakınında olduğumuz için anlayabiliyoruz. Ama bi memur bize yakın değildir. Şöyle değildir. Çünkü masadan oturup şunu yap bunu yap demek çok kolaydır. İş yapan her zaman işçidir, zorlanan onlardır. Onların halinden anlamak, onların biraz ruhunu okşamak lazım”(Ertan, 05.07.2012, 14:00)

Türkiye’de farklı ayrımların var olup olmadığına ilişkin soruya işçilerin yanıtı evetti. İlk sırada Türk-Kürt ayrımı ve ikinci sırada Alevi-Sünni ayrımı üçüncü sırada ise bu ayrımlardan en önemlilerinde biri; ‘işçi-işveren’, ‘zengin-fakir’ ayrımını belirtmişlerdir. İşçiler bu sıralamayı yaparken çoğu zaman “zengin-fakir ayrımı her daim var zaten” diye bir açıklamada bulunmuşlardır. Bu açıklama sıralamayı aktüel siyasi konjonktüre göre yaptıklarını anlıyoruz. İşçilerin yoğun olarak vurgu yaptığı zengin-fakir ayrımı geleneksel kültürün uzantısı olarak görülen bir toplumsal eşitsizlik algısına işaret etmektedir. İşçi-işveren kategorisi zengin-fakir kategorisi ile karşılaştırıldığında daha güçlü bir sınıf karşıtlığı duygusunu ifade eder. Bu çerçevede ‘sınıf karşıtlığı’ ile ‘sınıf bütünlüğü’nün paralel olduğunu söylemek zordur.

“Zengin fakir olayında, mesela, bi daha doğrusu bi alt tabaka diye ayrılan var bi üst tabaka diye. Aynen bu şekilde. Aynen bu. Ayrımcılık bu. Mesela zengini üst tabaka oluyo. Fakir de alt tabakaya düşüyo. Aynen mesela nasıl anlatım mesela diyolar açlık sınırı diye bişey var. Yani şu an ne diyim ben sana bi iki milyar üç milyar alan bi insan orta sınıf oluyo ama asgari ücret alan bi insan açlık sınırının da altında bi tabakaya düşüyo yani. O şekilde

söyleyen zam yapmaya gelince kendilerine gelince mesela diyim saniyesi saniyesine kabul edildi. Asgari ücretliye zam yapmaya gelince üç ay dört ay şey yapıyorlar, süründürüyorlar bi zam için. Bi emekli olsun bi memur emeklisi olsun aynen o şekilde sürünüyo. Ama kendilerine gelince kabul edildi. Bu şekilde yani. Yani mesela milletvekilleri maaşları adamlar bi beş sene içinde kendi maaşlarını bi saniye içinde bir buçuk milyar mı iki milyar mı ne zam yaptılar. Öyle bişey geçti o zaman. Sonra eşitlikten adaletten haktan hukuktan bahsediliyo. Bu hak mı? Değil” (Suat,17.08.2012, 12:30).

Zengin-fakir ayrımı, mülakat yapılan kadın işçilerde de göze çarpmaktadır. Hatta kadınların 7'sinden 4'ü bu ayrımın ilk sırada olduğunu ifade etmiştir. Kadınların bu algıları, günlük yaşam içinde çok fazla ilgilendiklerini düşündüğümüz kılık- kıyafet üzerinden şekillenmektedir. Bu şekilde bir açıklama mülakat yapılan tüm kadınlarda görülmüştür. En çarpıcı örneği aşağıdaki gibidir:

“Genel olarak zengin fakir ayrımcılığı daha çok benim açımdan. Parti ayrımcılığı da çok ama onlar tartışmalı şekilde geliyor geçiyor herkes kendine göre bir partisi var nasıl futbol tutuyorsun Galatasaray Fenerbahçe ben parti olayına böyle bakıyorum. İçeriğine girmek çok büyük mesela ama bu zengin fakir olayı çok yani ülkemizde adam resmen karşına geçiyor geçenlerde şeyde çarşıda bir yerde oturdum çocuklar vardı yanımda çarşıya çıkarken bir şeyler yedirelim dedim. Kadının birisi zengin olduğu belli ayağında apartman topuk gözünde gözlük giymiş şalvar tipi pantolonlar yok mu altında son model Mercedes üstü açık araba gelmiş bişey sordu. ‘Sen benim kim olduğumu biliyor musun ne kadar zengin olduğumu biliyor musun?’ diyor restoranın sahibine öyle söyleyen insanlar var sen istersen reisi cumhur ol sende gidiceksin iki metre kefenle bende ne farkımız var toprakta sana aynı muameleyi göreceksin..”(Nazan, 24.06.2012, 17:00)

Türkiye’deki sosyo-ekonomik sistemin eşitsiz olduğuna ilişkin algı yüksektir. Diğer taraftan, (1) ekonomik ve politik sistem ile bunlara yönelik kararlar; (2) çalışkanlık ve zenginlik arasındaki ilişki söz konusu olduğunda işçilerin verdiği yanıtlar arasında belirgin bir tutarsızlık olduğu görülüyor. Zira önemli bir kısım işçi, zengin insanların genelinin çalışarak bu konuma geldiği fikrine katılmazken, bu işçilerin çoğunluğu iyi çalışan ve hayatta akıllı davranan bir insanın iyi bir yaşama erişebileceğine inanıyor. Bu sonuçlar Marshall ve arkadaşlarının (1988: 187) vurguladığı gibi, insanların çoğunluğunun sınıf bilincinin karmaşıklık, müphemlik, ikirciklilik ve çelişkiler içerdiğini gösterir. Bu durum kendileriyle mülakat yapılan işçilerde de görülmektedir. İşçilerin bir kısmı kişilerin buldukları konumları çalışarak hak ettiklerini düşünmektedirler:

“Burda yüzde doksani memura karşı. Ben kesinlikle karşı değilim. Neden karşı değilim. Şimdi burdaki memurlara her zaman söylüyorum. Burdaki memurlara karşı olan arkadaşlar ya ilkokul mezunu ya ortaokul mezunu, KPSS’ye girmemiş hiç bi sınava girmemiş. Memur burda memurluk yapıyor bu bayan artık kimse KPSS’ye giriyor, bişeyler için mücadele ediyor. Kimse yolda gezerken sen gel memur olacaksın demiyor. Bazı şeyleri hak ediyorlar” (Alper, 24.06.2012, 10:00).

“Gördüğüm kadarını izah edim size. Zamanında bi birikim yapmışlar, çalışmışlar, ev almışlar, araba almışlar. Belki dükkân almışlar. O tarz insanlar var ortada. Onlar işte en üst tabaka”(Ertan, 05.07.2012, 14:00).

Bu çelişkili düşünce yapısıyla işçiler, ‘birilerinin zengin olması için birilerinin yoksul olmasından herkesin kendisinin sorumlu olduğunu’ söylerken, buldukları sınıf konumundan dolayı kendilerini suçlar (Sennett ve Cobb 1973: 96). Sosyo-ekonomik farklılıklara ilişkin Lockwood’un tipolojisindeki uysal işçi tutumdur bu, kaldı ki yetenek sınıf farklılıkları söz konusu olduğundan merkezi bir kavramdır. Genellikle meşru yönetimin temeli olarak işlev görür (Sennett ve Cobb 1973: 76-77).

İşçilerde yoğun olarak görülen haksızlık ve adaletsizlik duygusu, sınıf deneyiminin ifade edilmesine aracılık eden temel kültürel kodlar olarak görülebilir (Özügürlü 2008: 81) ve bu işçi sınıfı kültürü ve bilincinin en temel unsurudur. Sınıf bilincinin farklı tonları bu kültürel kodlar içerisinde ancak süreç içerisinde ve deneyimler aracılığıyla ortaya çıkar ve gelişir. Farklı toplumdaki kültürel kodlar da farklılaşacağına göre sınıf bilinci ve kültürünün de her toplumda farklı biçimlere bürünebileceği söylenebilir. Dolayısıyla kimi toplumlarda bu adaletsizlik ve haksızlık algısı, örneğin milliyetçi, dinsel vb. kültürel söylemler tarafından da taşınabilir.¹⁰ Bu belirli bir sınıfın oluşturduğu kültürün o toplumdaki kimi kültürel niteliklerin dışında ve ondan ayrı özelliklerle var olamayacağı anlamına gelir. Haksızlık ve adalet nosyonlarının sömürü ilişkileri ve sınıf ilişkileri çerçevesinde ifade edilip edilmediği noktasında, bu kavramların anlamı sınıfsal içerik kazandığında işte o zaman sınıf bilinci oluşumundan bahsedilebilir.

¹⁰ Diğer taraftan milliyetçiliğin ve dinin hâkim sınıflar tarafından eşitsizliği meşrulaştırma aracı olarak da kullanılabildiğinin farklı örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin sendikal örgütlenme konusunda son derece katı olan işverenler bazı durumlarda milliyetçi söylemlere sahip sivil toplum kuruluşlarında işçilerin örgütlenmesine izin verebilmektedirler (Bkz. Özügürlü 2008: 218).

“Adaletli şekilde, adalet.. Adaletli olacak. Yani parayla, her şey parayla olmaz. İşçiye, çiftçiye, memura, hepsine vercek, ayırmıyacak. Şimdi bu neden asgari ücret düşük? Özel şirketlerde zenginler, iş adamları vermiyo. Neden vermiyo? Şimdi bunu devlet iş verenleri sıkıştırırsa ne olacak? Bu sefer işçileri atmaya başlayacak. Yani işsiz kalmaya başlayacak. Veremem, yani az paraya çalıştırırım, yani diyo. İsterse tek parti iktidar onu önler. Erbakan önledi onu. Tabi din de var. Yani adaletli şekilde, yani şimdi biz Müslüman ülkesinde yaşıyoruz. Öyle olması gerekiyo yani. Şimdi sen birine verdin ona da vermen gerekiyo”(Yavuz, 16.08.2012, 10:00).

“ ‘Sen benim kim olduğumu biliyor musun ne kadar zengin olduğumu biliyor musun?’ diyor restoranın sahibine öyle söyleyen insanlar var sen istersen reisi cumhur ol sende gidiceksin iki metre kefenle bende ne farkımız var toprakta sana aynı muameleyi göreceksin..”(Nazan, 24.06.2012, 17:00)

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, kendileriyle mülakat yapılan işçilerde adalet ve haksızlık söylemi de din üzerinden kendisini üretmektedir.

4.2 ÖRGÜTLENME VE DAYANIŞMA

Sınıf bilincinin en önemli unsurlarından birisi örgütlenmedir. Bu bölümde işçilerin örgütlenme ve sendikalaşma konusuna bakış açıları tartışılacaktır. Kendileriyle mülakat yapılan işçilere bu konu hakkında en temel olan soru yöneltildi: Sendikalı mısınız? Sendikalı olmak ister miydiniz? İşçiler, buldukları sınıf konumu dolayısıyla, yani taşeron firma işçileri olmaları sebebiyle sendikalı değillerdi. Sendikalı olmak ister miydiniz sorusuna ise hemen hemen her biri ‘evet’ cevabını vermekle birlikte bunun mümkün olamayacağını, olursa işten atılacaklarını dile getirmektedirler.

“İsterim, niye istemiyim? Sendika iyidir. Hakların oluyo. Haklarım var, güvencem var. Her şeyim var. Tazminatın daha yüksek, pirimin yüksek. Sigorta pirimin bile yüksek onda. Daha önce burda 40 kişi mi, ilk üniversite kurulduğunda 40 kişi sendikaya üye olmuş. Hepsini attılar, şirketi de attılar. Tazminat ödemediler. Mahkeme ne oldu bilmiyorum. Herhalde kazanmışlar. Sivastan gelmişler onlar, hatta sivastan buraya 40 kişi. Hepsini Sivaslıymış. Ben öyle duydum yani. Eskiler söylüyor, ben bilmiyorum da. Burda 18 20 seneden beri çalışan var. Hiç bi hakkı yok. Hiç bi şeyi yok, güvencesi yok, bedava yaşıyor. 20 sene çalışacak adam burda, hiç bi hakkı yok” (Murtaza, 12.07.2012, 13:00).

Taşeron şirket işçisi olmanın verdiği dezavantajla, bu işçilerin sendikaya üye olmaları, herhangi bir şekilde örgütlenmeleri, eylem ve grev yapma yasakları vardır ve bu yasaklar işçilerin işe alımlarında bir sözleşme ile kendilerine bildirilip, altına imza atmaları istenmektedir. Bu imzayı atmış bir işçi herhangi bir şekilde sendikaya üye olursa işinden olmaktadır. İşten atılma korkusu ve güvencesizlik işçilerin örgütlenme ve sendikalaşma konusunda sadece bir iç çekmelerine sebep olmaktadır.

“Tabi niye istemeyelim. Ama istesek de bu bize çözüm olmayacaktır. Çünkü bizim kadromuz olmadığı için sendika bişey yani ifade etmiyor. Sosyal hakkımız yok. Şimdi bakın şöyle söyleyeyim: Günümüzün Türkiyesinde küçük ve zayıf sendikalar hakları savunamıyor. Çünkü zaten bi kere iş kanunlarına bakıldığı zaman burda bizim güvencelerimiz yok gibi bişey. Mesela geçen seneye kadar bizim senelik izinlerimiz ücretliydi. Bu sene ücretsiz dönuştü. Ondan dolayı yani sendika da olsa bi hak talep edemezsiniz. En son burda çıkışınız verilir, gönderilirsiniz maalesef. Sendika eylemlerine katılanlarda her zaman işlerinden olmuşlardır. Çünkü patrona veya işverene karşı ters geldiği için, sanki bu işverene yapılan bir savaştır gibi bir görüşe sahip oluyorlar ondan dolayı da size karşı direkmen cephe alıyorlar. Tabi ki savaş ama direkmanda size karşı cephe almış oluyo. Şimdi bu devirde para kazanmak kolay değil. İş bulmak kolay değil. Şimdi adam bu korkuyla nasıl sendikaya katılabilir? Mümkün değil. Çünkü sonunda işinden olacağını ekmeğinden olacağını biliyo. O insanların bakmakla yükümlü olduğu insanlar var. Onları düşündüğü için mecburen katılamıyo” (Ertan, 05.07.2012, 14:00).

İşçilerin sendikalı olmak istemelerine rağmen, mevcut sendikalardan ve sendika sisteminden genel bir hoşnutsuzluğu olduğunu gözlemek mümkündür. Aslında bu, işçilerde bir bilinç olmadığını değil, fakat tam tersine sendikayı kendi çıkarları çerçevesinde işlemesi için zorlamaları anlamına da geldiğinden bir bilinç durumunun varlığının da kanıtı olarak düşünülmektedir. Bu nokta önemlidir, zira sınıf bilincinin gösterenlerinden biri; sadece işçilerin kolektif, işbirliğine dayalı ve dayanışmayı içeren sendikalar ve siyasal partiler yaratmaları değil, aynı zamanda bu kurumları kendi çıkarları doğrultusunda geliştirme, gerektiğinde ortadan kaldırma ve yenilerini oluşturma anlamına da gelir (Harperin 1998: 309).

“Aslında üye olmak isterdim ama ben çevremde gördüğüm kadarıyla ben sendikacıların gerçek görevlerini yaptığını düşünmüyorum özellikle son zamanlarda. Bi rant oluşmuş bana göre. Çünkü sendikaya üye olduğun zaman aylık normal bi ayda bir günlük yevmiye kesiyorlar. Ee o parayı alıyorlar ee senin iyiliğin için seni düşündüğü için bişeyler yapması

gerekirken bakıyorsun işverenle beraber çalışıyor. İşveren ne diyorsa aynısını yapıyor. Yani hiç bi artısı bana göre yok” (Arda, 01.08.2012, 11:30).

Örgütlü bir sınıf bilincinin sendikalı işçiler arasında daha yaygın olması beklenmektedir. Fakat Coşkun’un (2013: 164) çalışmasında, sendikasız işçilerin yanıtlarıyla birlikte dikkate alındığında bilinç anlamında büyük bir farkın olduğu görülmemektedir. Dolayısıyla, sendikalı olmanın ve örgütlenmenin tek başına işçi sınıfının bilincinin bir ifadesi olduğunu söylemek için yeterli değildir.

Genel olarak kendileriyle mülakat yapılan işçilerin, kendilerini emek hareketinin motoru olarak görmediklerini gözlemlemek mümkündür. Sendika iyi bir şeydir. Olabildiği kadar güçlü olması gerekir, fakat hiçbir zaman sendika ‘biz’ değildir, ya da ‘biz’ olarak görülmez. Bu tür bir düşüncenin ortaya çıkmasında sendikaların yürüttüğü faaliyetlerin ve politikaların önemli etkisi vardır. Genel itibariyle bugünkü sendikalara soğuk, ancak örgütlenmeye sıcak bakmaktadırlar.

“Bak bizim orda sendika gelirdi. Şimdi işçi görüşünü söylüyo, konuşuyo, mesela biraz sivri konuşuyo. Sendikacı diyo ki, senin adın neydi ya diyo. Gözdağı veriyo yani. Sendikacı işçisine gözdağı veriyo. Bak bak diyo, adam nasıl korkutuyo, tehdit ediyo senin ismin ne ya diyo. Soru soruyo ya aykırı sorular soruyo yani bak diyo dışarda kar yağıyo ona göre ayağımızı denk alın diyo. Sendikacının bunu dediği de oluyo. Ben bişey yapamam diyo gidersiniz yani diyo. Bunu dediği de oluyo. Dedim ya yüz kişiden en fazla 97 98 bilemedin 95 kişi attırırım 5 kişi tutarım diyo. Başkasını yapamam bişey. Yani sendika kanunu olarak var. Sendika hani orda dışarıdan biri geldiği zaman diyo ki işçilerin sendikası var. Ama olağan şey yani işverenin dediği oluyo. İşverenin en büyük ortağı aslında. Sendika sadece bi fikir alışverişi” (Tahsin, 31.07.2012, 14:30).

Sonuç olarak; İşçiler genel olarak var olan sendikalara olumsuz yaklaşmakta, ‘işçiyi satan’, ‘patron ne verirse kabul eden’ örgütler olarak görüyor. Ancak bu, örgütlenmeye olumsuz baktıkları anlamına gelmemekte, hatta tersine, bunun sınıf bilinci açısından önemli bir sonuç olduğu söylenilebilir. Bu tartışmada işçilerin vurguladıkları örgütlenme isteği, onların ezilenler olarak en altta olduklarının da bilincinde olduklarını ve bir biz ve onlar karşıtlığına sahip olduklarını göstermektedir. Bu anlamda ‘yanlış bilinç’ kavramının sınırlarının da tartışılması gerekmektedir.

Mülakat yapılan işçilerin sendikaları olmaları yasak olduğu için onlara bir de sendika dışında herhangi bir örgütlenme ya da eylem için girip girmeyecekleri sorusu yöneltildi.

“Güvenemezsin ki, kimseye; arkadaşlara güvenemezsin. Bugün der sana, çıkalım işte grev mrev o tür bir şeyler, işte yapmaz. Sen ortada kalırsın. Yani ben burda çoğuna güvenmiyorum o konuda” (Murat, 22.06.2012, 10:30).

“Yapılabilir ama bizim insanlar yapamaz.. Beraber hareket edilebilir ama burda edilemez.. akılsızlık yani bazı insanların gebe olması buradan..Şimdi bazı işleri yaparken ilerisini düşüncen öyle langur lungur iş yaparsan apaçık ortada kalırsın, çırılçıplak göze batan sen olursan lap diye ortada kalırsın” (Serkan, 13.08.2012,11:00).

İşçilerin arkadaşlarıyla ilişkilerini belirleyen en önemli etken, birbirlerine olan güvenin zayıf olmasıdır. Ancak bu güvensizlik doğrudan doğruya işyeri sahibi tarafından yaratılır, bu aynı zamanda bir kontrol mekanizmasıdır işveren için. Bu, işçiler arasında bir dayanışma kültürü yaratılmasını engelleyici işlev görür. Ne var ki, işçilerin birbirlerini ‘yalaka’ olarak nitelendirmesi ve buradan yola çıkarak bir güvensizlik hissetmesi, örgütlenmeyi ve dayanışmayı engellemekle birlikte işlerdeki yönetime ya da patrona karşı işçilerin aynı tarafta olması gerektiği düşüncesinin/hissinin bir ürünü olarak da okunabilir (Coşkun 2013: 162-163)

Dolayısıyla sınıf bilinci her zaman kolektif bir eylemi doğurmaz. Kolektif eylemde bulunmamanın doğrudan ve tek başına yanlış bilinçle ilgili olduğunu ya da bilinçsizlik/bilgisizlikten kaynaklı olduğunu söylemek haksızlık olur. Daha çok işçileri harekete geçmekten alıkoyan bir takım etkenlerden, örneğin bir ceza sisteminin varlığından bahsetmek daha doğru olmaktadır. Ve bu sistem, onu deneyimleyen işçilerin bilinçlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Sendikal örgütlenme, ne işçilerin yaratmış olduğu tek örgütlenme biçimidir ne de sendika üyesi olmamak işçileri doğrudan doğruya işveren taraftarı ya da bilinçsiz işçi yapmaktadır.

Fabrika deneyimi olan işçiler arasında herhangi bir eyleme katılma eğilimi daha yüksek oranda çıksa da, sendikalar ve örgütlenme konusuna görece daha araçsalcı bakmaktadırlar. Sendikayı eleştirmeye daha fazla eğilimliler ve sendika ve örgütlenme konusunda daha şüpheli tavırlara sahiptirler.

Araştırmada mülakat yapılan kadınların sendikalaşma ve eylem yapma konusunda erkeklere oranla çok daha cesur oldukları gözlenmiştir. Bu yaklaşımın sebebini belirtmemişlerdir kendileri ancak; erkek görüşmeciler çok sık ‘çoluk-çocuk var, atılırsak ne yaparız kim bakacak?’ tarzı ifadeler kullanmışlardır. Kadınların bu ifadeleri

kullanmamasını, eşlerinin çalışmasından dolayı kendilerinin güvende hissettiklerini tahmin edilmektedir. Yine de kendilerinin ifade etmediklerini bir kez daha söylemeliyiz. Eylem yapma ve hak arama konusunda kadın işçilerde şu ifadelere rastlamaktayız:

“Evet, eylem yaptım ben zaten sendikamız vardı ondan. Burda Arifiye Mısır Araştırmaları Enstitüsünde çalışıyordum. Gençtik tabi 18 yaşımıdaydım bak 20 sene öncesi nerdeyse. Dediler hadi eylem yapıcaz toplandık hepimiz pankartlar taşıdık, hiç unutmam çok hoşuma gitmişti, yine olsa yine yaparım ama o zaman güven vardı işte kimse kaçmamıştı, şimdi güven yok kimsede. Atılma korkusu..Kızamıyorsun da. Haa hakkımızı aldık mı aldık çok sevinmiştim. Ücretleri arttırmışlardı. Başka şeyler de vardı sanki de unuttum gibi..”(Nurten, 28.05.2012, 15:30)

“Servis davasına gircem dedikti herkes tavrını koysun, memurlar bedava giderken biz niye iki katına gidelim devlet 2 katı zam yapmadı. Herkes o zaman tamam dedi ayaklandı ama o zaman gelince şirkette bizimle ilgilenen memur Sebile değil onun üstü Mustafa bey toplantı yapıyor her bölümden bir kişi çağırdı servisi bırakan bir daha giremez 7 bucukta iş başı yapıyoz üç defa gelen uyarı alıcak işten çıkartılacak göz korkuyo u dönüşü yapıp ben kullanmıyorum servisi demiyo, kimse söylediğin arkasında durmuyor biz kendimiz hakkımızı arıyamıyoruz. Her birinden bir kişi gittiğinde tehdit ediliyoz hakkımız korunmamız gerektiği halde ateş atıyorsunuz ..üç kere geç kalırsak..tehdit ediyor herkes boyun büküp servisi kullanıyor. Sendika anca baştakileri eğitim yapcak ki böyle sendika bağlanıyoruz hakkımızı koruyacaklar. Kimse sözünün eri değil”(Sevgi, 17.06.2012, 12:30)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, kadınlar sendika ve eylem konusunda daha cesur olmakla birlikte, arkadaşlarına karşı güvensizlik onlarda da mevcuttur.

4.3 SİYASİ EĞİLİMLER

Oy kullanma, sınıf bilincinin gösterenlerinden biridir. Devlet ve sınıf bilinci oluşum sürecinin ilişkisini ve işçilerin genel politik eğilimlerini anlayabilmek için. İşçilere Oy verme davranışlarıyla ilgili sorular yöneltilmiştir. İlk olarak işçilere; ‘İşçilerin haklarını savunan bir parti var mı sizce?’ diye sorulmuştur. Bu soruya cevaben görüşme yapılan tüm işçiler ‘hayır’ cevabını vermişlerdir.

“Yok, yok, yok. Nası olsun? İşçi ne zaman korunmuş ki şimdi korunsun, kim savunacak ki hem. AKP bile savunmuyor. Hani bizim taşeron şeylerine iyileştirme mi işyerler yapacaklardı, bak hani, yok ortada. Eskiden vardı, Erbakan vardı. İşçiye çok zam yapmıştı o. Nerde şimdi işte 10 lira 20 lira” (Berat, 23.07.2012, 12:45).

Bu soruya yukarıdaki gibi yanıtlar alındığı için, bu sefer, en son hangi partiye oy verdikleri ve oy verirken neleri göz önünde bulundurdıkları, sınıf çıkarlarını mı gözettikleri yoksa kendi değer ve inançlarına uygun olan partiye mi oy verdikleri sorulmuştur.

“Şu an ekonomideki işte ben gidişe bakarım. İlk başta ekonomi. Ekonomi şu anda iyi. Şu an dışarıya çıktığın zaman bi çevreye çık bak. İkinci sağlık sağlıkta gittiğin zaman önceden sıralarda bekliyodun ben askere giderken. Mesela seni üç dört saat bekletiyodu. Gidersin şu an yollar açık. Yolların çoğu tertemiz. Köy yollarının çoğunda asfalt var. Yani ekonomi iyi sağlık yönünden iyi yol yönünden iyi. Senede yapılan zamlar ikiyi üçü geçmiyo önceki hükümetleri gördük. Daha önceki hükümetleri. Sende belki hatırlarsın.” (Ümit, 16.06.2012, 11:00).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, işçilerin oy verirken ilk olarak ekonominin genel gidişatına ve ikinci olarak da sosyal politikalara göre tercihlerini belirlediklerisöylenebilmektedir. İşçilerde ‘genel olarak ekonomiye bakıyorum’ cevabı hâkimdir. Bu cevap karşısında, kişinin kendi ekonomisine mi-sınıf çıkarlarını kastederek- yoksa neyin ekonomisine baktıkları sorulmuştur. İşçiler, ülke ekonomisinin, kendi bireysel ekonomik gidişatlarından daha önemli olduklarını vurgulamışlardır. Genel ekonomiyi, küresel boyutta, diğer ülkelerle karşılaştırarak iyi bulduklarını söylemektedirler. Araştırmanın yapıldığı dönemde hala Avrupa ülkelerinde ekonomik krizin etkilerinin sürdüğünü belirten işçiler Türkiye ekonomisini iyi bulmaktadırlar.

“Şimdi Türkiye iyi bu konuda çevreye göre. Bak Avrupalılar Amerikalılar kriz yaşadı. Bizde noldu teğet geçtik. Yani yükselmiyoz evet ama iyiyiz gene çevreye göre” (Atay, 11.07.2012, 15:30).

Bu konuda Coşkun’un (2013: 193) araştırmasında da söylediği gibi, işçilerde özelleştirme dışındaki ekonomi politikalarına ilişkin desteğin artıyor görünmesi, ideolojik ya da politik tavırlara göre oy vermediklerinin, yakın dönem ekonomi politikalarına göre tercihlerini belirlediklerinin de göstergesidir. Bu durum oy verme eğiliminin sınıf bilincine tam katkı sağlamadığını göstermektedir. Fakat diğer yandan,

işçilerin sağlık ve ulaşım gibi, sosyal politikalara sağladığı öncelik, kendilerinin yaşam standartlarını da yükseltmek istediklerini ve hatta bu politikalarla yükseldiğini de düşünmektedirler. Bu duruma aynı zamanda statüye katkıda bulunma olarak da bakılabilir. İşçiler sadece işçi sınıfını çıkarlarını koruyan bir partiyi tahayyül edememekte ve parti tercihinde etki edememektedir. Yani, sendikaların işçiler tarafından ekonomik mücadele veren örgütler olarak algılanmaları ve politik mücadelenin sendikalar tarafından yapılamayacağı düşüncesidir. Örneğin İşçi Partisi'ne oy veren ya da verece olan bir işçiye rastlanmamıştır.

Tabii bu durum, aslında Türkiye'de bahsettiğimiz türden bir partinin gerçek anlamda bulunmadığını da fark etmemizi sağlamıştır. İşçilere sorduğumuz 'En son hangi partiye oy verdiniz ve neden?' sorusunun cevabı yüzde 95'e yakın bir oranla AKP olmuştur. Bu sonuç, AKP'nin diğer partilere göre daha geniş çeşitlilikte insanları yelpazesine sığdırıyor olmasında görülmektedir. İşçilerin çoğunluğundan kabul görmesi, ekonomik ve sosyal politikaların yanında dindar-muhafazakâr bir yapıya sahip olmasıdır. Bu sebeple işçilere, oy verirken değer ve inançlarınız etkide bulunuyor mu diye soru yöneltmiştik.

"Valla etkilemiş olabilir. Evet. Olabilir. Çünkü hani şey diyoruz ya. Ya en azından bu adamlar namazında niyazında falan. Ya da adamın alnı secdeye varıyo en azından gibilerinden" (Aytuğ, 15.06.2012, 13:30).

"..O yüzden demin söylediğim gibi. Ben oy verirken yüzde yüz kalbim rahat kafam yatmış vaziyette İslami parti olduğunu iddia ettiği partiye oy veriyorum" (Aziz, 30.07.2012, 15:15).

Anlaşıldığı üzere, bazı işçiler için partinin dindar olması oy verme kıstası da olabiliyor. Bu durum işçilerin herhangi bir bilince sahip olmadığını göstermez, sadece sınıf bilincinin her ülkenin ekonomik, siyasal ve kültürel yapısıyla yakından bağlantılı olduğunu gösterir. Bu durumda örneğin ilk alıntıda olduğu gibi din, birçok işçi için eşitlikçi ve adaletli dağıtımın temini olarak görünebilir ve kendi çıkarları için dindar partiyi tercih edebilirler.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Yeni toplumsal kimliklerin ortaya çıkışı ve bu kimlikler üzerinden harekete geçen ve kendisini ifade eden bireylerin ‘yeni sosyal hareketler’i ortaya koyması 1980 sonrasında, “sanayi sonrası toplum” tartışmalarına eşlik eden asli konuların başında gelmekteydi. Bu kimlik ve hareketler aslında demokrasi ve eşitlik söylemlerinin gelişmesiyle görünürlük kazanmışlardı. 1980 sonrası sosyal bilimcileri bu kimlik anlayışlarının ve hareketlerinin ortaya çıkmasının artık eski tip sosyal hareketler olarak adlandırılan ‘sınıf hareketi’ ile bir kopukluğa ve tezata işaret ettiğine ve geniş anlamıyla “sınıf”ın artık insanların tartıştığı ve bunun üzerinden harekete geçtiği bir kimlik bile olmadığını, hatta öldüğünü söylemekteydiler. Fakat diğer yandan Marksist ekolden gelen sosyal bilimciler ise, sınıf tartışmasının sonlandırılmasının mümkün olmayacağını söylerken, bu tartışmayı en eski haliyle, yapısal söylem içerisinde sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Bu düşünürlere göre bireyin nesnel-sınıfsal konumu sınıf hareketine yol açabilecek seviyedeki sınıf bilinci düzeyinin tek belirleyeni olmaya devam etmektedir.

Bu tartışmalar sonucunda iki bakış açısı arasında ilişki kurmaya çabalayan düşünürler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada da bireyin toplumsal kimlikleri ve sınıf kimliği arasındaki dinamik bir ilişkinin mevcut olduğu, sınıf bilincinin oluşumunda toplumsal kimliklerin etkisinin olduğu ve bu ilişkilerin etkileşim sürecinde herhangi bir kimliğin yok olmadığı, aksine dönüşümlü olarak ön plana çıktığını taşeron firmada çalışan işçiler üzerinde göstermeye çalışılmıştır.

Çalışmanın saha verilerinden elde edilen sonuçlardan ilk olarak; işçilerde sınıf kimliği ve bilincinin var olduğu, işçilerin sınıf bilincini farklı biçimlerde ifade ettiği görülmektedir. İşçilerin çalışma ortamı, taşeron şirket hizmet elemanı olması sebebiyle sermayenin ve üretim araçlarının doğrudan ve çıplak haliyle gözlemlenebilir olduğu bir mekânda geçmediği için bilinç oluşumu kendisini üretim sürecindeki emek-sermaye konumları ve çelişkileri üzerinden değil, işçiler aynı mekânda farklı statüdeki insanlarla birlikte çalıştığından eğitim ve yaşam tarzı üzerinden şekillenmektedir. Yani işçiler sınıf bilincini daha çok birer statü grupları arasındaki ilişki ve yaşam için sahip olunan tipik olanaklar ve yaşam tarzının yapılaşmış farklılıkları üzerinden kazanmaktadırlar. Dolayısıyla, ücretli işçiliğin bir alt grubu olan ‘taşeron şirket işçiliği’, sınıf bilincini

belirlemede önemli bir role sahiptir. Burada, şunu özellikle belirtmekte yarar vardır: İşçilerin içinde buldukları konum, yapısalcıların da söylediği gibi, sınıf bilincinin şekillenmesinde etkilidir fakat bunun statü üzerinden olması, tam da sanayi-sonrası toplumunda sınıf yapısının değişimi sebebiyledir ki, bu değişim 'kimlik'in yükselişi ve 'sınıf'ın öldüğünü gösterenlerden biri olarak söylenmektedir.

Taşeron firma işçileri, sömürdükleri duygusunu ücretli çalışan fakat istihdam konumları ve bu konumlardan elde ettikleri tipik yaşam olanakları kendilerinin elde ettikleriyle özdeş olmayan grupların sahip oldukları hak ve imtiyazlara kıyasla kendilerinin sahip olmadıkları hak ve imtiyazlar üzerinden yaşamaktadırlar. Dolayısıyla kendileriyle görüşülen işçilerde, yüksek bir eşitsizlik algısı ile beraber, sınıf bilincinin 'hak ve adalet' kavramları üzerinden kazanıldığı, karşıt sınıf olarak da en yakınlarındaki ama hakları olan memurlar görülmektedir. Bu durum yine, işçilerin sınıf karşıtlığını da statü kavramsallaştırmaları üzerinden kurguladığını göstermektedir. Dolaysız yolla da olsa bir sermaye sahibi ile ilişki içinde bulunmayan işçilerin iş ilişkilerinde buldukları ve kendilerinin nasıl iş yapacaklarını yöneten ve buyuran 'memur'u bulur karşısında ve farklı sınıf çıkarı olabilecek bir diğer sınıf olarak, onu koyar karşısına.

Sınıf bilincini etkileyen bir unsur olarak örgütlenme ve sendikalaşma konusunda ise işçilerin çoğunluğu örgütlenme ve dayanışmaya sıcak baksa dahi, örgütlenme ve sendikalaşma bir takım koşullara bağlıdır. Taşeron işçilikte sendikaya üye olma izni yoktur. İşten atılma korkusuyla karşı karşıya kalan işçiler sendika için; 'olsa ne güzel olur, ama olmuyor' işte diyerek hakları için herhangi bir başka dayanışma içine de girmemektedirler. Bunun en büyük sebebi iş arkadaşlarına olan güvensizlik olmakla beraber, sendikalara güvenildiği de söylenememektedir. Günümüz sendikalarının, maddi olarak işçiyi sömürdüğünü fakat hiçbir getirisinin olmadığını, işçiden daha ziyade patronun yanında olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın ikinci önemli sonucu ise; işçilerin kendilerini tanımlarken, sınıfsal kimliklerini yerine toplumsal kimliklerini ön plana çıkarmalarıdır. İşçilerin bütünü kendilerini etnik ve dini kimliklerinin sahip olduğu değerler ile tanımlamışlardır. Bu tanımlama, sanayi-sonrası toplumu çalışan düşünürlerin aksine, işçilerin sınıfsal kimlikleri yok saymamış ya da yok etmemiştir. Hatta birçok durum için, bu kimlikler birbirleriyle ilişki içinde olup, birbirlerini olumlu etkilemişlerdir. İşçilerin hangi

kimliğinin ön plana çıktığı problemi tamamen, siyasi-sosyal konjonktüre bağlı olarak değişmektedir. Örneğin, bu saha araştırmasının yapılması sırasında temmuz ayı Ramazan ayıdır ve oruç tutmaktan kaynaklı olarak da işçiler Müslüman kimliklerini ön plana çıkarmışlardır. Diğer yandan Ağustos ayında terör saldırılarının olması, işçilerin etnik kimliklerini ön plana çıkarmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla, birey birçok kimliğin aynı anda sahibi olup, bu kimliklerden bazıları belirli dönemlerde öne çıkmaktadır. Olası bir kriz zamanında ise işçiler, sınıf kimlikleriyle kendilerini tanımlayacaklardır şüphesiz.

Bireylerin toplumsal kimlikleri ya da kültürleri sınıf bilinci oluşturmada sınıf kimliği ile olumlu ya da olumsuz etkileşim içindedir. Bu etkileşimlerin nasıl olduğuna dair tartışmalar devam etmektedir. Toplumsal kimliklerin oluşturduğu bir topluluk bilincinin sınıf bilincine zemin hazırlayabileceği olabildiği gibi, güçlü bir topluluk bilincinin sınıf bilincine ket vurabileceği ya da sınıf çıkarları için bir grupta olası kültürel çatışmalar doğurabileceği her zaman ihtimal dâhilindedir.

Bu çalışmada işçilerin dini ya da etnik kimliklerinden kaynaklanan güçlü bir topluluk bilinci olmadığı anlaşılmıştır. Topluluk bilincinin etkisi tam olarak gözlemlenemese de, toplumsal kimliklerin sınıf bilinci ve kimliğiyle olan ilişkileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunun en belirgin örneği çoğu işçinin sınıf bilincinin dini kimlikleri üzerinden yükselmiş olduğudur. Müslümanlığın eşitlikçi, dindar insanın adaletli olacağına dair düşünce yapısı gelişmiştir. Hemşehrilik ve akrabalığın ise, sadece işlevsel bir katkısı olduğu görülmüştür. Toplumsal kimlik ve sınıf kimliğinin buluştuğu nokta ise sendikalar olmuştur. Bilindiği üzere sendikalar tek tip olmayıp, belirli değerlere, ideolojilere sahip farklı sendikalar mevcuttur. İşçilerin ortak bir hak arama durumunda toplumsal kimliklerini geride bıraktıkları açıkça söylenebilmektedir.

Sonuç olarak yapısalcıların sınıf bilinci üzerinde kimlik ve kültürü etkisiz eleman yerine koymaları, yeni sosyal hareketler ile doğan çevreci, feminist kimlikleri diğer toplumsal kimliklerle aynı kefedede tutarak teorik eksikliklere giden ve kimliklerin varlığını sınıfın ölümüne bağlayan kimi düşünürlerin konu üzerine yapılan kuramsal tartışmalarda, kolaycılığa kaçarak oluşturdukları kuramsal boşluklar saha verilerine dayanarak gösterilmeye çalışılıp, tartışmaya yegâne bir katkı sunmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ansal, Hacer (1996). Teknolojik Gelişmelerin İşgücü Niteliğine Etkileri. *İnsan, Toplum, Bilim* (Der. Kuvvet Lordoğlu). İstanbul: Kavram Yayıncılık.
- Aytekin, Atilla E. (2006). Tarladan Ocaklara Sefaletten Mücadeleye. İstanbul: Yordam Kitap
- Balibar, Etienne (1995). Culture and Identity (Working Notes), *The Identity In Question*, (John Rajchman, Ed.). New York and London: Routledge.
- Balibar, Etienne (2007). Sınıf Mücadelesinden Sınıfsız Mücadeleye mi?. *İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler*.(Nazlı Ökten, çev). İstanbul: Metis Yayınları.
- Belek, İlker (1999). Postkapitalist Paradigmalar. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Callinicos, Alex, Harman, Chris (2006). Neo-liberalizm ve Sınıf. (Osman Akınhay, çev.) İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Chakrabarty, Dipesh (1994). Labour History and the Politics of Theory: An Indian Angle on the Middle East. *Workers and Working Classes in the Middle East* (Z. Lockman, der.). Albany: SUNY Press
- Coşkun, Mustafa K., Erbaş, Hayriye, (2007). Sınıf Kimliğinden Kültürel kimliğe: Fark/Kimlik Politikalarının Yükselişi. *Fark/Kimlik- Sınıf* (Hayriye Erbaş, Ed.). Ankara: Eos Yayınevi.
- Coşkun, Mustafa K. (2013). Sınıf, Kültür ve Bilinç: Türkiye’de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Crompton, Rosemary (1998). Class and Stratification: An Introduction to Current Debates, Cambridge: Polity Press.

- Çeğin, Güney, Ögütle Vefa S. (2010). Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği: sosyo-Tarihsel Teorinin Sınıfla İmtihanı. Ankara: Tan Kitabevi.
- Dubetsky, Alan R. (1977). Class and Community in Urban Turkey. *Commoners, Climbers and Notables: A Sampler of Studies on Social Ranking in The Middle East*. (O.Van Nieuwenhuijze, der.). Netherlands.
- Dworkin, Dennis (2012). *Sınıf Mücadeleleri*. (Utku Özmakas, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları
- Erbaş, Hayriye (2007). Fark/Kimlik- Sınıf Ankara: Eos Yayınevi.
- Erder, Sema (1996). Ümraniye, İstanbul'a Bir Kent Kondu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Giddens, Anthony (2001). *İleri Topluların Sınıf Yapısı: Marksist Yaklaşımın Eleştirisi*. (Ömer Baltık, çev.). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Giddens, Anthony (2005). Sosyoloji. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Goldthorpe, John H., Lockwood, David (1963). Affluence and British Class Structure. *Sociological Review*, 11, 133-163.
- Gramsci, Antonio (2003). Hapishane Defterleri (Adnan Cemgil, çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Hall, Stuart (1991). Old and New Identities, Old and New Ethnicities. *Culture, Globalization and The World-System: Contemporary Conditions For The Representation Of Identity* (Anthony D.King, Ed.) London,: Macmillan.
- Hall, Stuart, Jacques, Martin (1995). Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi (Abdullah Yılmaz, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harperin, Rhoda H. (1998). Practicing Community: Class Culture and Power in an Urban Neighborhood. Austin: University of Texas Press.
- Harvey, David (1985). Consciousness and the Urban Experience. Baltimore: John Hopkins University Press.

- Jessop, Bob (1994). Post-Fordism and the State. *Post-Fordism: A Reader* (Ash Amin, der.). London: Blackwell.
- Köseoğlu, Nalan (2010). Sınıf Siyasetinden Kimlik Siyasetine Geçişte Özne. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslar Arası İlişkiler ABD.
- Kurtoğlu, Ayça (2004). Hemşehrilik ve Şehirde Siyaset Keçiören Örneği. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kümbetoğlu, Belkıs (2005). Sosyolojide ve Antropolojide Yöntem ve Araştırma. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Lee, David J., Turner, Bryan S. (1996). Editorial İntroduction: Myths of Classlessness and the 'Death' of Class Analysis. *Conflicts About Class: Debating Inequality in Late Industrialism: A Selection of Readings*. (Lee, David J., Turner, Bryan, Ed.). Londra: Longman.
- Lockwood, David (1975). Sources of Variation in Working Class Images of Society. *Working Class Images of Society* (Martin Bulmer, der.). London: Roudledge ve Keagan Paul.
- Mann, Michael (1973). Consciousness and Action Among the Western Working Class. London: Macmillan Press.
- Marshall, G., Rose, D., Newby, H., Vogler C. (1988). Social Class in Modern Britain. London: Macmillan Press.
- Marx, Karl; Friedrich Engels (1976). *Seçme Yapıtlar I*. (A. Kardam, S. Belli, M. Ardos, K. Somer, çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl; Friedrich, Engels (2011). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. (Muzaffer Erdost, çev.). Ankara: Sol Yayınları.

- Marx, Karl (2005). *Toplumbilimsel Yazılar: Seçme Metinler*. (Özer Ozankaya, çev.). İstanbul: Cem Yayınevi
- Mouffe Chantal (1983). Towards a theoretical Interpretation of 'New Social Movements'. *Rethinking Marx* (Hanninen S, Leena Paldan, der.). Berlin: Argument-Sonderband.
- Mouffe, Chantal; Laclau, Ernesto (2008). Hegemony ve Sosyalist Strateji (Ahmet Kardam, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Offe Claus (1985). New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*. Vol 52, 4, Winter.
- Offe, Claus (1988). Devleti Es Geçmek mi?. (Tanıl Bora, çev.). *Defter*. 7. Ocak.
- Öngen, Tülin (1994). Küresel Kapitalizm Ve Sermayenin Yeni Hegemonya Stratejileri. *Küreselleşme Koşullarında Kapitalizm ve Sendikal Hareket, Petrol-İş 2000-2003 Yıllığı*, İstanbul:Petrol-İş Yayınları.
- Öngen, Tülin (1996). *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi*. İstanbul: Alan Yayıncı
- Öngen, Tülin (2002). Marx ve Sınıf. *Praksis*, 8, 9-28.
- Özügurlu, Metin (2008). Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Pakulski, Jan (1996). The Dying of Class Theory or of Marxist Class Theory. *Conflicts About Class: Debating Inequality in Late Industrialism: A Selection of Readings*. (Lee, David J., Turner, Bryan, Ed.). Londra: Longman.
- Savran-Acar, Gülnur (2006). Özne- Yapı Gerilimi Maddeci Bir Bakış. İstanbul: Kanat Kitap.
- Sennet, Richard. Cobb, Jonathan (1972). The Hidden Injuries of Class, Cambridge: Cambridge University Press.

- Smith, Philip (2005). *Kültürel Kuram*. (İbrahim Gündoğdu, çev.). Erzurum: Babil Yayınları
- Thompson, Edward P. (1995). *18th. Century English Society: struggle Without Class?. Class* (Patrick Joyce, der.). Oxford: Oxford University Press.
- Thompson, Edward P. (2004). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*. İstanbul: Birikim Yayınları
- Tok, Nafiz (2003). *Kültür, Kimlik ve Siyaset: Kültüre İlişkin Meseleler İçin Kimlik Temelli Bir Yaklaşım*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Touraine, Alain (1985). *An Introduction to the Study Of Social Movements. Social Research*. Vol.52, 4, Winter.
- Touraine, Alain (1995). *Modernliğin Eleştirisi* (Hülya Tufan, çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Touraine, Alain (2005). *Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek Miyiz?* (Olçay Kunal, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Wallestain, Immanuel, Balibar, Etienne (2007). *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler Nazlı Ökten, çev.* İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, Max (2011). *Sosyoloji Yazıları*. (Taha Parla, çev.). İstanbul: Deniz Yayınları.
- lık
- Weber, Max. (2012). *Ekonomi ve Toplum*. (Latif Boyacı, çev.). İstanbul: Yarı Yayınları
- Williams, Raymond (1983). *Culture and Society: 1780-1950*. New York: Colombia University Press.
- Williams, Raymond (1989). *İkibin'e Doğru*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Williams, Raymond (2007). *Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Söz Varlığı*. (Savaş Kılıç, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Wright, Erik O. (1978) *Class, Crisis and the State*. Londra: NLB.

Wood, Ellen M. (2001). İlişki ve Süreç Olarak Sınıf. *Praksis*. 1, 92-119.

MÜLÂKAT CETVELİ

Soru 1. Adınız, soyadınız:

Soru 2. Doğum yeriniz (hangi ilin köyünde, kasabasında, kent merkezinde) ve doğum tarihiniz:

Soru 3. Öğrenim durumunuz:

Soru 4. Medeni durumunuz ve varsa çocuk sayınız:

Soru 5. Halen hangi konumda ve ne iş yapmaktasınız?

Soru 6. Halen yapmakta olduğunuz işte sigortalı mısınız ve ayda ne kadar net ücret elde ediyorsunuz?

Soru 7. Sizin hanede çalışan başka kişiler var mı yoksa evin geçimi sadece sizin kazancınıza mı bağlı?

Soru 8. Kaç yaşında ve ne olarak çalışmaya başladınız ve çalışmaya başladığınızdan beri nerelerde ne kadar süre ile çalıştınız?

Soru 9: “Bu toplum içinde ben kimim” diye bir soruyu kendinize hiç sorduğunuz olur mu? Böyle bir soru ile karşılaşmış olsaydınız kendini kim olarak tarif ederdiniz?

Soru 10. Çalıştığınız iş yerinde, ev içinde ve genelde toplum içinde bir işçi olmak nasıl bir şey (yani siz kendinizi nasıl görüyorsunuz, insanlar sizi nasıl görüyorlar, size nasıl

muamale ediyorlar), biraz anlatabilir misiniz? Mesela iş yerinizdeki patron, evde hanım ve çocuklar, toplum içinde diyelim bir hastaneye ya da pastaneye gittiğinizde size nasıl muamele ediyorlar?

Soru 11. Halen çalıştığınız yerde ya da bugüne kadar çalıştığınız iş yerlerinde işçi ile işçi arasındaki ilişkiler nasıl? Onlar birbirlerine nasıl davranıyorlar, birbirlerine dilleri, dinleri-mezhepleri, siyasi görüşleri ya da memleketlerinin aynı veya farklı olmasından dolayı farklı davranıyorlar mı? Nasıl ve neden, anlatabilir misiniz?

Soru 12. Halen çalıştığınız işyerinde bir sendikanız var mı ve siz sendikaya üye misiniz?

Soru 13. Sizce işçiler sendikalı olmalı ve kendi haklarını birlikte savunmalı mı, neden?

Soru 14. Eğer bir sendikanın yapmak istediği şeyler yahut fikri, ideolojisi işçinin dini veya siyasi kanaatlerine aykırı düşüyorsa işçi bu durumda nasıl davranmalı? Kendi siyasi fikirlerini, dini kanaatlerini bir kenara bırakıp diğer işçilerle kendilerinin ortak çıkarlarını savunmak için birlikte mi hareket etmeli yoksa dininin yahut siyasi kanaatlerinin gereğini mi yerine getirmeli?

Soru 15. Sizin gözlemlerinize göre, işçiler arasında memleketçilik (hemşehrilik), siyasi, dini veya etnik farklılıklar onların boş olan bir işe girmesi ya da işten atılmasında, aynı yerde çalışmak isteyip istememelerinde etkili oluyor mu? Niçin ve nasıl, anlatabilir misiniz?

Soru 16. Sizin gözlemlerinize göre, işçiler arasında yine aynı türden farklılıklar onların sendikalı olarak ya da sendikasız olsa da birlikte kendi ortak çıkarlarını savunmalarını etkiliyor mu nasıl, anlatabilir misiniz?

Soru 17. Sizce Türkiye’de işçilerin hakkını gerçekten savunan bir siyasi parti var mı? Hangisi ve nasıl savunuyor, anlatabilir misiniz?

Soru 18. Siz genelde hangi siyasi partilere destek verirsiniz, neden?

Soru 19. Etnik kökeniniz, babanızın işi mesleği ve iktisadi durumu, dini inanç-mezhebiniz, eğitiminiz ve işçi olmanız arasında siz bir ilişki olduğunu düşünüyor musunuz, neden?(Yani sizce işçi olmanızın sebebi nedir? Ve bunlar sizin bugüne kadarki hayatınızı, maddi-manevi refahınızı nasıl etkiledi, anlatabilir misiniz?

Soru 20. Sizce “demokrasi” nedir? Türkiye demokratik bir ülke midir? Neden? Bir ülkenin demokratik olması için neler olması ya da yapması gerekir?

Soru 21. Sizce Türkiye’de kişiler en fazla hangi konuda/konularda aralarında ayrımcılık yapıyorlar? Örneğin; Kürt/Türk olmak, Alevi/Sünni olmak, sağcı/solcu olmak, zengin fakir olmak, işçi/işveren olmak gibi hususların hangisi diğerlerinden ağır basıyor, neden?

Soru 22. Sizin kendi hayatınızda Türk/Kürt olmanın, Alevi/Sünni olmanın, sağcı/solcu olmanın anlamı ne, Bunlar sizin hayatınızı nasıl etkiliyor?

Soru 23. Sizin kendi hayatınızda işçi olmanın, ücretli geçinmenin, sizi çalıştıran birinin istek ve iradesine boyun eğmenin nasıl bir anlamı var? Bu sizi sizinle aynı konuda olan insanlarla nasıl yaklaşıyor veya aranızdaki ilişkilerde bir farklılık meydana getirmiyor?

Soru 24. Aldığınız maaşı, yaşam koşullarınızı ve tarzınızı düşündüğünüzde kendinizi toplumun neresinde görüyor ve neler hissediyorsunuz? Ezildiğinizi, aşağı-hakir görüldüğünüzü, dışlandığınızı, çoğu yerde boynunuzu bükme zorunda kaldığınızı hissediyor musunuz, nasıl, anlatır mısınız?

Soru 25. Genel seçimlerde oy kullanırken bu hususları da göz önünde bulundurduğunuz olur mu yoksa seçimlerde daha başka konulara ilişkin değerleriniz, inançlarınız ve beklentileriniz mi ön plana çıkıyor, nasıl ve neden anlatır mısınız?